

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет філології, історії та політико-юридичних наук
Кафедра історії України
Середня освіта(Історія)
014.03 Середня освіта (Історія)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня «магістр»

ДИДАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ
Студента Черепа Артема Андрійовича

Науковий керівник:

Кириленко Сергій Олексійович
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: _____

Рецензент: _____

Допущено до захисту:

Ніжин 2023

Анотація

Тема даного дослідження стосується використання творів художньої літератури на уроках історії України в 10-11 класах. Тема нині актуальна так як вона має сприяти не тільки пізнанню історії власної держави та народу за допомогою цієї методики, але й популяризувати серед молоді читання як класичних так і сучасних художніх творів.

Як висновок: засобом аналізу самої методики, принципів формування джерел та уривків які можна використати в навчальному процесі, було доведено що в сучасних методиках вивчення історії України у старших класах цей прийом займає важливе місце.

Ключові слова: художня література, методика, принципи, уривки.

Abstract

The topic of this study concerns the use of works of fiction in lessons of the history of Ukraine in grades 10-11. The topic is currently relevant as it should contribute not only to the knowledge of the history of one's own state and people with the help of this method, but also to popularize the reading of both classical and modern works of art among young people.

As a conclusion: by means of the analysis of the methodology itself, the principles of the formation of sources and passages that can be used in the educational process, it was proved that in modern methods of studying the history of Ukraine in senior classes, this method occupies an important place.

Keywords: fiction, method, principles, methodology, excerpts.

Перелік скорочень

АТО – антитерористична операція

ГПУ – Державне політичне управління

ЗУНР - Західноукраїнська Народна Республіка

НКВД – Народний комісаріат внутрішніх справ

УНР - Українська Народна Республіка

ЦК КП(б)У - Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6-10
РОЗДІЛ 1. СУТНІСТЬ ТА МЕТА ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В 10-11 КЛАСАХ.....	11-39
1.1. Роль художньої літератури на уроках історії України в 10-11 класах.....	11-23
1.2. Класифікація творів при використанні художньої літератури на уроках історії України.....	23-28
1.3. Принципи формування джерел при використанні художньої літератури на уроках історії України в старших класах.....	28-39
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ МЕТОДИКИ ТА ПІДХОДИ ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	40-63
2.1. Метод художньо-літературного ілюстрування.....	40-47
2.2. Комбінований метод використання художніх творів на уроках історії України.....	48-52
2.3. Аналіз уривків художніх творів та самостійна робота учнів 10 -11 класів на уроках історії України.....	53-62
ВИСНОВКИ.....	63-65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	66-69
ДОДАТКИ.....	70-73

ВСТУП

Актуальність. Сучасні події в нашій державі суттєво відображаються на кожній сфері діяльності українського народу. Після початку російського вторгнення на територію України з'явилась гостра потреба у підвищенні рівня обізнаності українців. Перш за все це стосується учнів старших класів, оскільки наше майбутнє та майбутнє України залежить від життєвої позиції наших громадян та покоління, яке підростає.

Історія легітимізувала боротьбу українців за незалежність, була важливим аргументом на користь права на власну державу. Як не дивно, але ця боротьба не завершилась навіть сьогодні. Нам досі нав'язують бачення минулого ті чи інші сусіди, які дають безапеляційні оцінки діячам чи подіям, настирливо пропонують творити спільні тексти підручників. Навіть більше-всередині країни присутні політичні сили що намагаються завадити поширенню правдивої історії та відновлюють історичні міфи, які використовувались комуністичним режимом для придушення українського руху[12].

Відомий український кінорежисер Олександр Довженко говорив: «Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців». Це справедливе висловлювання, оскільки історія є засобом, за допомогою якого фіксуються події минулого. Але окрім цього історія є інструментом пропаганди, маніпуляції, її легко змінити на свою користь, чим і займається російська пропаганда перероблюючи історію на свій лад та знищуючи українську. «Брехня повторена тисячу разів, стає правдою», це висловлювання належить міністру пропаганди Третього Райху Йозефу Геббельсу. Починаючи з 2014 року в окупованому Криму та на Донбасі, у школах юним, невстановленим розумам розповідали що росія є старшим братом, що України не було б без росії і т.п. Таким чином ворог перепрограмував підростаюче покоління проти свого ж народу і країни в якій вони народились.

Історія розповідає нам про минуле, є невичерпним джерелом пізнання для сучасних українців. Важливо знати історію своєї країни та свого народу, адже знання минулого дозволяє уникнути помилок у майбутньому. Тобто, якщо українці будуть обізнані щодо помилок минулих поколінь, вони зможуть їх уникати у майбутньому.

Знання власної історії дозволить українському суспільству бути стійким до російської пропаганди та позбавитися колоніального уявлення про себе. Щоб оптимізувати та покращити процес навчання важливо при проведенні уроків історії України використовувати креативність, творчість, обізнаність та інтегрований новий підхід.

Сучасному суспільству необхідно, щоб молодь якомога раніше здобувала самостійність, максимально розкривала свої здібності й реалізовувала свою життєву мету, була краще підготовленою до того, щоб своєчасно брати на себе економічну, політичну та моральну відповідальність за долю країни. Вирішення цієї проблеми покладається на школу, що є основною ланкою у процесі виховання підростаючого покоління. Вона покликана поряд з іншими завданнями розвивати в учнів самостійність у пізнавальній діяльності, формувати в них науковий метод пізнання суспільних явищ, а також навчити юнаків та дівчат використовувати свої знання на практиці. Основним засобом досягнення цієї мети є організація самостійної роботи на уроці. Важливими видами її є: робота з підручником і додатковою (навчальною та науково-популярною) літературою[3].

Сутність інтегрованого методу навчання історії України полягає у використанні художніх творів на уроках історії України у старших класах. Саме через інтегрований навчальний методу відбувається більш глибоке усвідомлення школярами історичного розвитку, подій минулих років та українського колориту. Таким чином, відбувається якісний розвиток ціннісних орієнтирів учнів. Використання художніх образів на уроках історії України

вводиться з метою більш емоційного та усвідомленого пізнання історії минулих століть, яке сприяє навчанню та вихованню.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питаннями використання художніх творів на заняттях історії України займалися Мусіяченко О.С., Погорелова О., Сенявська Е., Малієнко Ю., Гаврилюк Ж. та інші діячі науки[17]. Є багато варіантів додаткового вивчення історії: наприклад кінофото документи, вирізки з новин та архівів, аудіозаписи. Але мабуть найбільш зрозумілим та візуально відтворюваним для уяви є художня література. То як краще ж зацікавити сучасного учня? Сучасні технології дозволяють з легкістю знайти будь яке доступне художнє джерело, при цьому не придбавши його, до того ж додатковим стимулом є короткий переказ вчителя чи згадка якогось епізоду з твору що стосується ситуації. Починаючи з ХІХ століття нова українська література запускає новий виток свого розвитку і це попри заборони царського уряду друкування українською мовою.

Проте станом на сьогодні використання художніх творів чи уривків на уроках історії України в старших класах вважається специфічним методом застосування історичних джерел, який дозволяє на емоційному рівні підвищити розуміння та сприйняття основного матеріалу. Великий нюанс полягає у тому що сучасна молодь, а саме школярі все менше цікавляться документальною або просто літературою. Але з цього випливає вже інше питання, щодо іншого предмету Української літератури, вчитель має зацікавити учнів до ознайомлення не тільки твори шкільної програми а ще й додаткову позакласну літературу, наприклад твори сучасних письменників. Цей же метод можна використати не тільки по відношенню до історії України а ще й до всесвітньої історії, якій нажаль приділяється менше часу у шкільній програмі та тематичному плані вчителя. Зарубіжна література в цьому плані має більш широкий спектр авторів та творів присвячених історичним подіям: Еріх Марія Ремарк, Ернест Хемінгвей, Джордж Орвелл та ін.

Водночас застосування художніх творів полегшує та допомагає учням конкретизувати події минулих років та відтворити в своїй свідомості події минувшини. Отже, історія – це інструмент, за допомогою якого майбутні покоління українців здатні навчитися патріотизму, мудрості, обережності та розсудливості.

Сьогодні вчитель історії має володіти спеціальними навичками, які дозволять за допомогою використання творів художньої літератури підвищити рівень знань учнів та в цілому сприяти більш глибокому розумінню власної історії держави та народу.

Таким чином попередній аналіз художньої літератури дозволило висунути **гіпотезу** дослідження: чи доцільно використовувати художню літературу на уроках історії України в 10-11 класів.

Новизна роботи полягає в тому, що мало хто застосовував різноманітні методи художньої літератури під час процесу навчання історії України в 10-11 класів.

Об'єкт дослідження. магістерської роботи є використання художньої літератури на уроках історії України в 10 – 11 класах.

Предмет дослідження. Предметом дослідження магістерської роботи є пошук сучасних методик та підходів у використанні художньої літератури на уроках історії України в 10 – 11 класах, критерії підбору джерел та їх безпосереднє використання.

Мета та завдання дослідження. Головною метою є розгляд сутності, мети та сучасних методик та підходів у використанні художньої літератури на уроках історії України в 10 – 11 класах. Задля цього ми повинні виконати такі завдання:

- Визначити зв'язок між історією України та художньою літературою;

- Визначити роль використання художньої літератури на уроках історії;
- Ознайомитись із класифікацією художніх творів;
- Проаналізувати принципи формування джерел;
- Розглянути сучасні практичні методи та підходи, які дозволяють підвищити ефективність навчального процесу;
- Проаналізувати ефективність використання творів художньої літератури на уроках історії України.

Для розв'язання поставлених завдань використано групу наукових **методів**: історичного (хронологічного), системно-структурного.

Історичний (хронологічний) метод дав можливість прослідити та виділити етапи творення художньої літератури в історичних реаліях минувшини.

Системно-структурований метод направлений на вивчення об'єктів та явищ минулого та на основі цього проаналізувати їхню структуру та завдання, які поставлені перед цим. Це дало нам змогу виділити роль художньої літератури піл час проведення уроків історії України в 10 – 11 класів.

Отримані в ході дослідження результати мають **практичне застосування**, оскільки можна використовувати ці данні, при розробці уроків історії України в 10 класі.

Структура роботи обумовлена поставленою метою та завданнями досліджування та побудована за хронологічним принципом. До її складу входить вступ, два розділи, які мають свою підструктуру: до першого розділу входить, три підрозділи, до другого – три підрозділи, висновки, список використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1

СУТНІСТЬ ТА МЕТА ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В 10-11 КЛАСАХ

1.1. Роль художньої літератури на уроках історії України в 10 -11 класах

Питання використання зв'язків між предметами на уроках історії України є не досить дослідженим на сьогоднішній день. Проте, дидактика визначає реалізацію зв'язків між дисциплінами як один із головних принципів викладання суспільних та гуманітарних наук. Проблемою міжпредметних зв'язків цікавилися педагоги ще досить давно. Так, Коменський Я.А., Ушинський К., Одоєвський В. та інші підкреслювали необхідність взаємних зв'язків між навчальними дисциплінами для відображення повноти картини «в свідомості учня», для правильного розуміння світу та буття[22].

Перше і головне що можна визначити, що використання художніх джерел на уроках історії є методом так званого інтегрованого навчання. То що ж це за метод?

Інтегроване навчання- це навчання, яке ґрунтується на комплексному підході. Освіта розглядається через призму загальної картини, а не ділиться на окремі дисципліни. Предметні межі (роздільники) зникають, коли вчителі заохочують учнів робити зв'язок між дисциплінами й спиратися на знання і навички з кількох предметних областей. Учням потрібні відкриті можливості для інтеграції знань і навичок з різних дисциплін і критичного оцінювання того, як ці частини взаємодіють. На думку авторів методичної системи “Читання та письмо для розвитку критичного мислення” Джінні Стіл, Курта Мередіта, Чарльза Темпла: “Критичне мислення – це складний ментальний процес, що починається із залучення інформації та закінчується прийняттям рішення”.

На думку фундатора Інституту критичного мислення США Метью Ліпмана, критичне мислення – це “вміле відповідальне мислення, що дозволяє людині формулювати надійні вірогідні судження[30].

Вміння людини яка критично мислить:

-оцінювати надійність джерел інформації;

-відиляти необхідну інформацію та обробляти її;

-ставити запитання з метою одержання точної інформації або її перевірки[30];

Ось ці навички саме й мають використовуватись у підборі, огляді та аналізі художніх джерел в навчальному процесі.

Актуальність зв'язків між предметами у шкільному навчанні доволі очевидна. Вона обумовлена сучасним ступенем розвитку науки, на якому яскраво виражений зв'язок соціальних, природничих та технічних знань. Людині сьогодні недостатньо знань тільки в одній науковій сфері. Абсолютно неможливо вивчати одне, не доторкаючись до іншої сфери[5].

Через це міжпредметні зв'язки та їх подальше застосування учнями у реальному повсякденному житті виставляє нові вимоги до сучасних педагогів у школі. Як свідчить практика, всі предмети в шкільній програмі можна певною мірою поєднати з історією. Найбільш розповсюджені на уроках історії України є зв'язки з географією, українською мовою та літературою, художньою культурою, музичним мистецтвом та математикою[21], та навіть хімією та фізикою.

Відомо, що історія України ґрунтується на матеріалах, що узяті з історичних джерел. Такі джерела - не лише історичні, але й літературні пам'ятки. Таким чином, ми бачимо тісний зв'язок історії України та

української літератури та мови, який, вочевидь, потрібно застосовувати та розвивати[10].

Якщо на уроках з історії України в старших класах влучно та грамотно використовувати такий міжпредметний зв'язок, то в результаті можна отримати ще активну участь у різних історичних конкурсах, які вимагають високу ступінь знань з історії України та вміння органічно її поєднувати з українською літературою [21]. Отже, оптимальним варіантом застосовувати міжпредметний зв'язок – це інтегрувати історію України та українську літературу в старших класах.

Як відомо, історія є предметом гуманітарного циклу. Історія не може подаватися школярам виключно в якості набору фактів або дат. Бо в такому випадку рівень уваги учнів буде значно нижчим через відсутність інтересу[11]. Історія це не тільки сухі дати та факти, це візуалізація розвитку людства, скоєння, вивчення та засвоєння його помилок та недопущення їх, і в цьому є певні моральні засади, адже зараз ми переживаємо одну зі своїх таких помилок коли ми вкотре довірилися агресору та він знову прийшов з війною та геноцидом у наш дім.

Важливо на уроці створити позитивну емоційну атмосферу, яка сприятиме виявленню власного ставлення учнів до подій, активізувати їх критичне мислення. Організовувати ігри та групові обговорення з аналізами уривків з художніх творів, або влаштовувати спільний перегляд екранізацій цих творів. Екранізації до речі дають змогу краще розуміти образи, побут та безпосередню картину подій тієї чи іншої епохи. Але з кіноекранізаціями варто бути обережним так як у режисерів та сценаристів свій погляд на історію, можливі випадки коли на знімальному майданчику відсутній історичний консультант і від цього страждає історична достовірність та виникають анахронізми чи невідповідності.

Таким чином, використання художніх творів на уроках історії України в старших класах створює атмосферу, за якої стає більш зрозумілим та швидким розуміння дітьми певних подій минулих років та сьогодення[34].

Адже сьогодні ми досі живемо в період переходу від тоталітарної держави до демократичного устрою, в центрі котрого стоїть не держава та державні інституції, а, особистість, її інтереси та потреби. Кожен народ, прагне зрозуміти власну історію — події минулого, сучасності та думкою- надією зазирнути в майбутнє. Нам відомі героїчні національна творчість народів — «Іліада» та «Одіссея» відомого на весь світ співця з Греції Гомера, творчість індійського народу — «Махабхарата», французького - «Пісня про Роланда», історичні пісні та творчість українського народу та ін. [22].

Саме за допомогою художньої літератури сухі слова у підручниках набувають більшої конкретики, учням більш змістовно відкривається бачення минулих подій, що вони вивчають за шкільною програмою. Побут, традиції, віра, природа, люди з минулого дозволяють дізнатися більше, дозволяють школярам осмислити та зрозуміти внутрішнє бачення та світ людей минулого, умовно стати на їхнє місце та зрозуміти їхні певні дії та вчинки[16]. Майстерне використання художніх творів, а також поява до неї інтересу в школярів старших класів відкриває великі перспективи в плані методичному.

Важливим інструментом, який допомагає відобразити історію в освітньому процесі, пробудити емоції та зворушити душу, є використання художньої літератури[9]. Саме за допомогою художніх творів можна яскраво та образно відтворити минуле. Саме цей інструмент перетворює історичний образ в більш конкретний та живий.

Оскільки завданням навчально-виховної роботи вчителя історії є доведення до свідомості учнів подій конкретних, образних, емоційних. Особливо, коли йдеться про учнів старшої школи, які вже самостійно можуть у своїй уяві відтворити події минулого[10].

Найкращим способом вдихнути життєвої сили в історичні події є використання допоміжного методу – застосування художньої літератури. Вона розпочинається з людини – особистості, відтворення його моральних якостей, роздумів, відчуттів, вчинків, відношення до суспільства, до власних обов'язків перед народом, перед його історичним минулим[22].

Відомо, що література має синоніми, які звучать як «Людинознавство» та «підручник життя». Саме за допомогою героїв та їхніх ідеалів визначається виховна роль літератури. Художні твори навчають людей жити та усвідомлено сприймати своє далеке минуле та сучасність, іншими словами – навчає нас життєвих історій[22].

Художні твори рекомендовано до роботи у всіх шкільних підручниках з кожного курсу історії, в тому числі, їх використовують для уроків з історії України. Основна їх роль в цьому – це створення виразних та яскравих історичних образів.

Як говорив Семюель Смайлс, британський письменник, - «книги – то найкращі товариші старості, в той же час вони кращі керівники юності»[28]. Твори художньої літератури для школярів старшої школи є пріоритетним джерелом ознайомлення з історичними подіями минулих століть та ефективним засобом їхнього морального та естетичного виховання[9].

Літературні твори містять конкретний матеріал, який зазвичай, ми не знайдемо в підручниках. Так можна осмислити та відчувати атмосферу та колорит епохи, влучні описи та побутові деталі, яскраві факти та опис зовнішності людей з минулих століть[9]. Отже, використовуючи художню літературу, можна ілюстративно донести наукові історичні факти, змусити свідомість учнів до роботи, торкнутися їхнього емоційного та душевного сприйняття.

Основні історичні знання школярі отримують із розповіді вчителя. Слова вчителя прокладають у свідомості підлітків зв'язки з минулим народу

та України. Слова вчителя, гранично точні, сповнені стрімкої думки та невідробних почуттів, мають велику вагу та зумовлюють успіх у навчанні певною мірою. Вчитель має не просто зачитувати інформацію з підручника чи з джерела, а намагатися пояснити її своїми словами, своєю харизмою та красномовністю, адже це викличе більше зацікавлення та довіру в учнів які і так можуть самі ознайомитися з інформацією у підручнику.

Таким чином, відбувається більш глибоке розуміння історичних явищ, пробуджується живий інтерес до життєвих подій за рахунок роботи мозку та залучення емоційної сфери[1]. Проте вчителю важко іноді віднайти потрібну палітру яскравих образотворчих методів для конкретного та образного відтворення історичних подій та явищ[38]. В такому випадку на допомогу вчителю, та автоматично його учням, мають прийти художні твори письменників та поетів. Саме за допомогою залучення художніх творів вчитель зможе конкретно, яскраво та образно донести до свідомості підлітків події з історичного минулого України.

Правдиво створений художній образ в літературі реалістично відбиває суспільні явища конкретної епохи. Такий образ є типовим, він здатний якомога повно та з гостротою показати сутність певних соціальних подій, буття тощо[34]. Але й яскраво описані образи не оминають увагою й історичних особистостей, нерідко автори в якості прототипів використовують для своїх вигаданих персонажів реальних осіб. Так у романі польського письменника XIX століття Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем» присутній персонаж Юрко Богун. Юрко Богун - чи не найголовніший антагоніст у романі "Вогнем і мечем". У той момент, як козаки Хмельницького та шляхтичі Вишневецького на фоні схрещують шаблі серед терен України, головні герої борються саме з Богуном, котрий за сюжетом викрав наречену Яна Скшетуського. Цілком ймовірно, що Сенкевич вибрав прізвище "Богун" лиш через його знаність серед читачів. Натомість, його образ - це більш як уособлення загального козацького образу в свідомості Сенкевича. Про це говорить, зокрема, уривок

у якому прямо вказується, що Юрко Богун у романі є "єдиним із воєначальників, що уособлював козака-лицаря". Зрештою, остаточно літературно-мистецький образ Богуна був завершений при екранізації роману Єжи Гофманом у 1999 році, де Юрка Богуна зіграв актор Олександр Домогаров[37].

Використання художньої літератури підвищує доказовість сказаних слів та історичних подій. Крім того, художній образ посилює емоційний вплив слів вчителя та формує належне ставлення до історичних явищ, пробуджуючи співчуття, захоплення, гнів, любов, ненависть та інші види почуттів[34]. Етичні стандарти та ідеї показані не в абстрактному розумінні, а в зрозумілих образах. Таким чином, діти бачать які вчинки роблять герої в конкретних ситуаціях в житті, стаючи для них живим прикладом.

Твори художньої літератури містять в собі важливий матеріал, який позитивно впливає на утвердження в свідомості учнів високих принципів моралі, що виробило людство[5]. Щоб сприяти розвитку творчого мислення на уроках з історії України слід використовувати поетичні уривки, цитувати відомих діячів та людей. Таким чином, можна впливати на почуття учнів, це також мотивує до вивчення певної теми, наштовхує на дискусію, допомагає зробити висновки з вивченої теми, змушує учнів осмислювати вічні питання буття[21]. Цитати до речі чи не найбільше можуть охарактеризувати історичну особу, її характер, мету. За приклад можна взяти одну з цитат головного отамана УНР Симона Петлюри: «Наша сила — в єдності, а порука успіху наших змагань — в державній слухняності!». Ця цитата характеризує Петлюру як того хто відстоював інтереси української держави та єдності українців у боротьбі із зовнішнім і внутрішнім ворогом заради збереження незалежності цієї ж держави.

Сьогодні твори художньої літератури використовуються як один із способів у викладанні історії України та широко використовується на уроках. Література, що представляється на занятті, допомагає конкретизувати

історичний матеріал та сформувати в учнів яскраві образи минулого, що є складовою часткою їх уявлень про історію України[21].

Вживання уривків чи художніх книг сприяє підтримці уваги школярів, розвиває в них інтерес до історії України. Адже автори в своїх оповіданнях чи віршах дуже яскраво та барвисто описують ті події з історії, які досить сухо викладені в підручниках. Виникає так зване «емоційне забарвлення» [9]. Таким чином, вчитель залучає учнів до участі в історичних подіях та відтворює дух епохи. Як правило, вчитель самостійно обирає твори художньої літератури, використовуючи їх на уроці. Також вчитель може порекомендувати для позакласної роботи певні твори для самостійного ознайомлення[9]. Окрім самопошуку вчитель історик може звернутися до колеги вчителя літератури, адже той більше обізнаний у цій темі.

Проте роль художньої літератури в історії України наразі набуває все більшої актуальності через події останніх років. На уроках історії України в 10 – 11 класах важливо використовувати не лише художні твори, але й уривки з поем, влучних висловлювань відомих діячів та творців з минулого[10]. Варто зазначити, що історичні події не повинні затьмарюватися образами художньої літератури. Щоб не перенавантажувати виклад педагога. Важливо на уроках з історії України гармонійно та точно відтворювати історичні події, та намагатися за допомогою літературних образів створювати реалістичну та більш зрозумілу картину історичних подій, явищ тощо[34]. Адже залучення художніх творів чи уривків до вивчення історії України у старшій школі не є самоціллю.

Важливо розуміти, що образ з художнього твору потрібен не для внесення різномайття на уроці та не задля розваги школярів – підлітків, а саме задля пізнання історичного минулого українського народу, задля отримання твердих знань та патріотичного виховання молодого покоління українців. Розглянемо на конкретному прикладі. Візьмемо уривок з вірша українського письменника Віктора Баранова «До українців»:

«Я запитую в себе, питаю у вас, у людей,
Я питаю в книжок, роззираюсь на кожній сторінці:
Де той рік, де той місяць, той проклятий тиждень і день,
Коли ми, українці, забули, що ми — українці?
І що в нас є душа, повна власних чеснот і щедрот,
І що є у нас дума, яка ще од Байди нам в'ється,
І що ми на Україні — таки український народ,
А не просто юрба, що у звітах населенням зветься.
І що хміль наш — у пісні, а не у барилах вина,
І що щедрість — в серцях, а не в магазинних вітринах.
І що є у нас мова, і що українська вона,
Без якої наш край — територія, а не Україна.
Я до себе кажу і до кожного з вас: — Говори!
Говорімо усі, хоч ми й добре навчилися мовчати!
Запитаймо у себе: відколи, з якої пори
Почали українці себе у собі забувати?
Запитаймо й про те, як ми дружно дійшли до буття,
У якому свідомості нашій збагнути незмога,
Чом солодшим од меду нам видався чад забуття
Рідних слів, і пісень, і джерел, і стежок від порога?
Українці мої! То українці ми з вами — чи як?

Чи в "моголах" і вмерти судила нам доля пихата?
 Чи в могили й забрати судилось нам наш переляк,
 Що розцвів нам в душах смиренністю "меншого брата"?
 Українці мої! Як гірчать мені власні слова...
 Знаю добре, що й вам вони теж — не солодкі гостинці.
 Але мушу казати, бо серце, мов свічка, сплива,
 Коли бачу, як люто себе зневажають вкраїнці.
 Українці мої! Дай вам Боже і щастя, і сил.
 Можна жити й хохлом, і не згіркне від того хлібина.
 Тільки хто ж колись небо нахилить до ваших могил,
 Як не зраджена вами, зневажена вами Україна?...»

Аналізуючи цей вірш, виникає питання: коли ж українці почали забувати, що вони є українцями? Можливо, це започаткувалося при встановленні радянського тоталітарного режиму, можливо - під час дії горезвісних Емського указу та Валуєвського циркуляру? [15]. З іншого боку навіщо брати за приклад такі далекі події якщо до 2014 і 2023 року багато українців розмовляли російською, та навіть нічого не знали про українську культуру, а натомість просували і нажаль деякі продовжують просувати ворожу культуру та мову.

Саме сьогодні на тлі сучасних подій ми маємо донести до нашої молоді, що Україна – це була не просто територіальна складова російської, австрійської імперії, СРСР чи інших держав. Ми маємо довести поколінню, яке підростає, що Україна – це самостійна, суверенна держава, а українська мова є державною мовою українського народу[16].

Викладання історії України в 10 – 11 класах має за мету не лише розповідь про історичні події нашого народу, але й чітке та зрозуміле усвідомлення себе як української нації, гідної, самостійної та незалежної від росії. Завжди художня література була для учнів важливим джерелом ознайомлення з минулим українського народу, а також ефективним інструментом для їх виховання в моральному та естетичному аспектах [11]. Старше покоління учнів (10-11 класи) на відміну від молодших учнів (5-7 класи) які тільки починають ознайомлення з історичною наукою, є і мають бути більш освіченими в плані усвідомлення історії, вони цікавляться новинами, міжнародною обстановкою та обстановкою безпосередньо у державі, і тому мають брати з історії уроки моралі.

Задля цього варто використовувати твори художньої літератури, що рекомендуються у підручниках з курсу історії України, служать для доповнення та поглиблення знань учнів, одержаних на уроках. У цьому учням допоможе не лише історична перспектива, але й вірний помічник будь-якого вченого – уява[11]. Таким чином, жваві та конкретні художні образи здатні підсилити слова вчителя та створити більш чіткі уявлення про історію України в молоді.

Можна як приклад звернутись до вірша Тараса Григоровича Шевченка, який побачив світ ще в далекому 1845 році:

«Як умру, то поховайте

Мене на могилі

Серед степу широкого

На Вкраїні милій,

Щоб лани широкополі,

І Дніпро, і кручі

Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани і гори —
Все покину, і долину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.»

Таким чином, майже два століття поспіль ці слова торкаються глибини душі кожного українця. Адже ми на власному досвіді вже в наші дні відчували дії російського режиму[21]. Насправді, творчість українських письменників дозволяє нам краще зрозуміти та відчути події минулих століть, усвідомити

більш глибоко ті події, які розгортались впродовж тих часів. Творчість Кобзаря в наш час сповнена величезної актуальності та користі. Окрім того, в наші часи дедалі частіше вислови та фрази Шевченка можна побачити на великих банерах, на різних сайтах та інтернет – просторах, його цитати пишуть на бойовій техніці та шевронах воїни ЗСУ. Ці афоризми є актуальним і особливо в наш час, адже вони характеризують менталітет українців. Переконані, що поезія Тараса Шевченка залишається сучасною завжди і так буде й у майбутньому.

Отже, підбиваючи підсумки, влучно та яскраво підібрані уривки художніх творів на уроках історії України в 10 – 11 класах сприяють пізнанню минулого історії України, осмисленню подій минулих років, знайомству з видатними особистостями й патріотичному вихованню молодого покоління українського народу.

1.2. Класифікація творів при використанні художньої літератури на уроках історії України

Бурхливі трансформації в суспільстві в наш час вимагають переосмислення місця освіти в соціальній будові суспільства та навчального процесу та його задач як запоруки успішного майбутнього. Головним завданням сучасної історичної освіти є формування та зріст духовності юних громадян нашої країни. Важливим інструментом для досягнення цієї мети є залучення художньої літератури на уроках історії[8]. Саме художні образи зворушують душу, надають великі можливості для образного відтворення минулих років, допомагають зробити історичні відомості більш конкретними та зрозумілими, формують у школярів незабутні образи, уявлення про історичні події. Вдало використані уривки творів під час навчання історії збагачують свідомість учнів яскравими картинами минулого, допомагають сконцентрувати увагу на уроці та викликають жвавий інтерес до історії як до дисципліни[2]. Уяву учнів окрім художнього тексту варто розбавляти художніми ілюстраціями до цих творів та фотографіями чи картинами тих

подій чи осінь про які йдеться у тексті, це додатково поживає інтерес до роботи.

Художні літературні твори можна поділити на дві групи:

1. Літературні джерела тієї епохи, що досліджується;
2. Історична белетристика.

Напевно можна стверджувати, що художні твори - це своєрідні документи епохи, в яку вони були написані. Дуже часто художні твори дають загальну характеристику історії певного періоду. Яскравим прикладом є різного роду мемуари про стан в Україні й світі. Однак варто пам'ятати про суб'єктивізм, адже на відбиття подій в першу чергу впливає особисте ставлення автора. «У літописця є найстрашніша зброя – замовчування», – писав свого часу Павло Загребельний[16].

Як відомо, художній твір — це поняття, яке в першу чергу має естетичну або розважальну цінність. Цей термін застосовується, коли йдеться про твори літератури. Адже це явище художньої літератури (різноманітного за походженням мистецтва, що володіє самодостатньою естетичною цінністю та може бути по-різному трактоване та інтерпретоване, враховуючи мету та досвід читачів та критиків літератури) [11]. Таким чином, літературно-художнім твором називається головна форма існування літератури як мистецтва слова. В першу чергу твори мають естетичну цінність. Вони відрізняються від наукових та документальних, оскільки в останніх головна - пізнавальна цінність[14].

Головна риса творів, що входять до категорії художніх – це, в переважній більшості, використання вигадки: автори можуть описувати події, які наче відбувалися у вигаданому світі, державі чи місті, а персонажі в цих оповіданнях – теж вигадані люди[15]. І тут за приклад можна взяти твір британського письменника Джорджа Орвелла «1984», дії якого відбуваються

в альтернативній реальності де світ розділився на три могутні держави які постійно воюють між собою, в одній з таких держав Океанії і розгортаються події. Прототипом правителя цієї держави так званого Старшого Брата послугував Йосип Сталін, і сам державний устрій Океанії нагадує тоталітарний радянський режим, з жорсткою цензурою та тотальним контролем населення. За ще один приклад цього ж автора можна взяти твір «Колгосп тварин», який є алюзією на ленінсько-сталінський СРСР. У творі явно проглядаються такі події як: революція, іноземна інтервенція в колишню російську імперію, розкуркулення, колективізація, голодомор, репресії, сталінські п'ятирічки, вторгнення нацистів та ін. Ці події однозначно стосуються й історії України. Сам автор Засобом алегорій та метафор простою мовою намагався пояснити суть речей які відбувались в ті роки.

Інколи такі твори можуть описувати реальних людей, проте водночас автор цього твору додає до реальних біографій вигадані деталі чи сконструйовані власною свідомістю розмови. Ці твори, як правило, насичені безліччю художніх засобів: епітетами, порівняннями, алегоріями, рефренами, гіперболами, літотами, метафорами, іронією, риторичними запитаннями та звертаннями. Ці інструменти роблять твір набагато цікавішим для читача[8]. Проте варто розуміти, що художня історична література інколи дещо не співпадає з ходом подій, що зафіксовані в наукових історичних джерелах. Тому варто обирати для уроків історії художні твори, що співпадають з історичними подіями.

Яскравим прикладом послужить уривок з повісті «Курилася доріженька» – першої повісті західноукраїнського письменника Романа Купчинського з його трилогії «Заметіль» про зародження українського січового стрілецтва. Описувані події автор пережив як співучасник та очевидець, тому твір має значення «гарячого документа» для вивчення історії відродження державності в західноукраїнських землях[31].

«Війна не потриває довше, як кілька тижнів, говорили ... , нащо тебе там. І без тебе буде досить війська, щоб дати раду ворогові... Але Петро затявся, що піде, бо, мовляв, усі молоді хлопці голосяться бити москалів, чому не мав би і він піти.

Старий Городюк дав себе переконати.

– Україна, – говорив до жінки, – кличе, а то велика річ. Неможливо хлопця спинювати. Амбітний дуже, і добре, що має амбіцію.

– А як згине? – питалася крізь плач Городюкова.

– Згине!.. Не мусить зараз гинути. Чи то один вертає з війни здоровий.

А по хвилі мовби встидався того, що сказав:

– Врешті нема ради. Кується доля нашого народу. Будуть жертви, але будуть і успіхи. Жаден нарід без труду не виборов собі волі...»[25].

До другої групи художніх творів можна віднести історичну белетристику. По суті, це історична драма, повість або роман. Тобто, під терміном «історична белетристика» мається на увазі жанр літератури, де події розгортаються в обстановці, що пов'язана з подіями минулими, але вони є вигаданими[22]. Проте це поняття, як правило, застосовується в якості синоніму до терміну «художня історична література».

Автори історичних творів цієї групи свідомо ставлять перед собою ціль – відтворити минуле в художніх творах, щоб таким чином привернути увагу сучасників до минувшини. При умові, якщо автори ретельно опрацювали історичні джерела, глибоко проаналізували праці з історії та події, на яких ґрунтується художній твір, читач може уявити собі яскраві картини, що мають реальне реалістичне підґрунття[9].

Можна пригадати слова Курта Тухольського: « Будь- який роман віддзеркалює історичну епоху, в якій живе її автор». На викладення подій в

художніх творах впливають стереотипи з історії, що характерні для епохи автора. Тому вчитель, що активно застосовує уривки творів на своїх уроках, має не забувати[11].

Найбільш відомими авторами в українській літературі ХХ століття, які працювали з цією групою, є О. Гончар, П. Загребельний, М.Куліш, М.Булгаков та багато інших [18]. Відмітимо, що роботи цих авторів містять певний чималий відсоток суб'єктивізму. Проте він надається для аналітики історичних подій. Що ж до останнього автора то на Українську революцію 1917-21 років у Булгакова був свій негативний погляд. Будучи прихильником монархії він негарно відгукувався як про українських націоналістів та патріотів, так і про більшовиків у своєму романі «Біла гвардія», тому до цього автора варто ставитись з обережністю та у світлі нинішніх подій не використовувати його творчість у роботі з літературою.

Під час викладання на уроках історії України ще слід використовувати уривки літературних творів, які відносяться до так званого «нейтрального історизму». В них автор розмежовує визначений суспільно-історичний зміст задля концентрації уваги читача на зображенні явищ в психології, політиці, а також морально-етичних явищ, та повторюваних (з історичного погляду), феноменах. Яскравим прикладом такого твору є повість «Тіні забутих предків», автором якої є М. Коцюбинський. До речі, цей твір входить до переліку творів, рекомендованих до вивчення в старших класах[7].

Таким чином, класифікація при відборі до уроків з історії України має ґрунтуватись на художніх творах, які пропонуються до вивчення у 10 та 11 класах. Серед цих творів варто виділити:

- «Кайдашева сім'я» (Іван Нечуй-Левицький);
- «Хіба ревуть воли, як ясла повні» (Панас Мирний);
- «Мартин Боруля»(Іван Карпенко-Карий);

- твори Івана Франка «Гімн» тощо;
- «Тіні забутих предків» (М. Коцюбинський);
- Творчість Лесі Українки, Миколи Вороного, Олександра Олеся, Володимира Винниченка, Павла Тичини, М. Рильського, О. Довженко, В. Стуса, Л. Костенко та інших видатних літераторів[5].

1.3. Принципи формування джерел при використанні художньої літератури на уроках історії України в старших класах

Варто для використання уривків чи фрагментів літератури дотримуватись певних принципів, щоб процес підготовки полегшити та зробити оптимально легким та ефективним. В першу чергу, потрібно дотримуватись принципу визначення цінності матеріалу, який має бути використано на уроці[2]. Тому в цьому випадку на перший план виходять два основні критерії:

- пізнавальна сутність;
- виховна сутність.

Ці критерії важливі, оскільки матеріал має містити правдивий історичний виклад. Наприклад, С. П. Бородін наголошував, що «...вігадка повинна знаходитися в межах історичної та побутової достовірності» [2]. Також важливим при відборі є високий рівень художньої цінності твору. Іншими словами, уривки літератури мають достатньо яскраво та реалістично зображувати історичні події, які покладено до основ вивчення історії України в старших класах. Тобто, вони мають відповідати шкільній програмі. В такому випадку дітям набагато легше сприймати матеріал, який викладається. Оскільки вони вже (можливо!) його вивчали на уроках літератури, або вивчатимуть в наступних темах[2]. Але в цьому є проблема яка більше стосується самої навчальної програми. Вищезгадані твори І.Карпенка-Карого, Панаса Мирного та інших українських авторів ХІХ століття хоч і вивчаються

у старших класах, але самі події про які йдеться мова у їх творах стосують програми історії 8-9 класів, тому до програми старших класів відповідно підходять твори більш новітніх письменників та поетів.

Таким чином, історія України автоматично допомагає зі свого боку розумінню української літератури. Цей зв'язок досить тісний, але водночас доволі корисний та ефективний. Отже, уривки, що можуть бути використані, здатні яскраво показувати образи діячів певної епохи, зображати становище народу в певному завитку історії тощо[11]. Ми практично спостерігаємо, що художня література допомагає краще зрозуміти історичні події та оживити їх.

Проте варто пильно відноситись до вибору художнього твору[33]. В цьому вчителю на допомогу прийде таблиця розділу жанрів літератури[дод.1]. Спираючись на цю інформацію, набагато простіше знайти твір, який відповідатиме темі уроку. Також важливим критерієм є хронологічна послідовність. На практиці це означає, що історичні події та події, описані в обраному творі мають співпадати за часом епохи[19]. Адже найпоширенішим методом упорядкування інформації про минуле - це розміщення подій та явищ згідно хронологічної послідовності (в перекладі з грец. слово «хронос» означає час) [21]. Таким чином, вдається визначати початок та наслідки подій та явищ, проводити порівняльний аналіз історичних процесів в різних частинах світу, підбивати підсумки щодо їхньої тривалості тощо.

Якщо мова йде про Другу світову війну, то доречно буде обирати твори, які відповідають цьому історичному періоду [дод.2]. Важливо, щоб твори або уривки художньої літератури співпадали за хронологічною послідовністю[16].

Якщо, наприклад, йдеться про період Десталінізації, доречно обрати твори таких відомих авторів, як Л. Костенко, В. Симоненко, В. Стус та ін. [1], [дод. 3].

Якщо період часу стосується Радянської модернізації України, актуальними стануть твори авторів В. Винниченка, А. Дімарова, В.Гроссмана, У. Самчук, В.Барка та інших[дод. 4].

До періоду української революції 1917-1921 рр. Можна віднести таких авторів як Ю.Яновський (Вершники) і В.Шкляр (Чорний ворон. Маруся). Останній же автор є сучасним українським письменником зі своїм баченням тих подій.

Що ж до сучасних подій 2013-2023 років, то нині існує безліч творів українських журналістів, публіцистів та військових які безпосередньо приймали й приймають участь у бойових діях, їх твори як ніколи відображають фронтову дійсність окрім новинних ресурсів. За приклад можна взяти таких авторів: Мартін Брест, Валерій Маркус, Владислав Якушев, Сергій Деркач, Михайло Жирохов та ін.

Таким чином, відповідність за хронологічною послідовністю при виборі художніх літературних пам'яток є важливим критерієм при виборі уривку чи тексту для проведення уроків історії України[11]. Слід зауважити, що критеріями при підготовці можуть стати також вміння безпосередньо педагога відтворити в точності ту чи іншу тему, його здатність «вдихнути життя» в рядки твору. Це вже залежить від самої компетентності та особистої комунікабельності педагога, який одночасно має знайти спільну мову з дітьми, та старатися не навантажувати їх зайвою та важкою інформацією. Також важливим критерієм є урахування рівня підготовки школярів, їхньої здатності до критичного мислення та уміння аналізувати події та історичні явища[9].

При підготовці до уроку та виборі теми (твору), важливим критерієм є його відповідність змісту уроку. Адже тільки влучно підібраний текст здатний викликати жвавий інтерес серед учнів старших класів. Одним із важливих критеріїв відбору текстів є розмір та форма відібраного матеріалу для уроку історії[36].

Якщо використовувати текст великий за своїм розміром, то існує висока ймовірність втрати уваги не лише до самого тексту, але й висока ймовірність переключення з основної теми на допоміжну. Тобто, розмір уривку має бути вибраний оптимальний задля збереження уваги та фокусу школярів. Перевірити, наскільки оптимально підібраний розмір тексту нескладно – можна попросити учнів переказати його суть або поставити питання. Якщо учні не втратили увагу та фокус не втрачено, обидва ці завдання будуть школярами виконані успішно[36]. Головне, після цього – вдало повернутися до основної теми уроку. Таким чином, в свідомості дітей – старшокласників автоматично вмикається увага, виникають власні думки та судження без втрати основної думки[31].

Також важливим критерієм є форма залучення творів. Якщо це усна форма, тоді достатньо переказу та відповідей на запитання, якщо це письмова форма – то можна заздалегідь підготувати невеликий список питань до твору[36]. В будь – якому випадку, використання художньої літератури сприяє більш конкретно та детально зрозуміти тему уроку, відчувати певні емоції та залучити мозок до самостійної роботи.

Таким чином, можна й потрібно викликати інтерес до історичних подій та явищ тощо. Таким чином, існує висока ймовірність отримання історичних знань високого рівня[8]. Також важливим критерієм відбору є оцінка можливості відпрацювання матеріалу поза класом. Тобто, вчитель може задати завдання, яке пов'язане із самостійним вивченням певного уривку чи твору. В такому випадку школярі приходять вже в певній мірі готові до обговорення.

Але важливо враховувати наявність заданих творів в бібліотеці чи в інтернеті, надати посилання на електронний ресурс тощо[13]. За можливості якщо вчитель сам цікавиться літературою то він може використовувати книги з особистої бібліотеки на уроці або довірити учням для практичного опрацювання та аналізу питання яке задав вчитель.

Таким чином, пошук художніх творів, які можуть бути використані на уроках історії України в 10 – 11 класах має базуватись на наступних принципах:

- врахуванні виховного призначення художнього твору;
- відповідності до обраної теми уроку;
- цінності художнього уривку;
- дійсності подій;
- доступності потрібного матеріалу;
- співвідношенні основного та додаткового матеріалів;
- можливості самостійного опрацювання.

Обираючи фрагменти художніх творів для проведення уроку, потрібно зважати на такі важливі критерії:

1. Орієнтація на пізнавальну та виховну важливість матеріалу, що подається. При підготовці вчитель має зробити ретельний аналіз твору та підібрати уривки, що будуть використані ним на уроці[22]. Важливо, щоб ці уривки якомога більше відповідали історичній дійсності, а літературні персонажі змальовані конкретно та переконливо. Оскільки саме ці посилання мають викликати в учнів певні емоції та спонукати замислитися над тематикою.

2. Доступність матеріалу. Це важливий критерій, оскільки вчитель має врахувати співвідношення теми віку та розвитку учнів. Проте, позитивним є те, коли вчитель організовує навчання таким чином, ніби перед ним наче трохи старші за віком, ніж вони є, вчитель начебто «забігає» наперед и саме це дозволить йому вести учнів за собою[21]. Варто до найдрібніших деталей проаналізувати зміст підібраних уривків, особливий акцент зробити на лексиці (слова іншомовного походження або слова, що мало вживались, специфічні

звороти, образні вислови потрібно пояснювати дітям для цілісного розуміння уривку).

3. Обсяг обраного тексту/уривку з твору. Якщо текст має великий розмір, то існує ймовірність розпорошення уваги; проте з іншого боку – фрагмент не може бути замалим. Обсяг має бути оптимальним задля пошуку смислової лінії, відчуття літературного образу чи літературної картини. Учні мають сприймати художній твір як суцільне явище. Це забезпечить передачу процесу перетворень почуттів та настроїв[7].

4. Методичне планування при задіянні уривків художніх творів. Потрібно розуміти, чи відомий твір учням чи вони його вперше чують. Якщо літературне джерело відомо, тоді уривки з нього доцільніше використати для активізації пізнавальної роботи або для закріплення отриманих знань. Якщо з художнім твором учні ще не стикалися, тоді його краще використати в процесі опрацювання навчального матеріалу[11].

Влучне використання фрагментів художніх творів на уроках історії України надає можливість вчителю підтримувати стійку увагу з боку учнів. Це позитивно позначається на їхній активності на уроці.

5. Уривки з творів мають співпадати із завданням та змістом історичної освіти. Влучно відібрані художні образи покращують мотивацію до навчання, допомагають учителю донести до свідомості школярів зміст теми, покращують процес закріплення засвоєного матеріалу[11]. Учитель має нагадати дітям про специфіку художнього мислення та художньої творчості, про місце художнього образу в творах. Це дозволить учням вільно орієнтуватись в художніх уривках. Варто зробити акцент на емоційно-логічній суті художнього образу, авторському погляді, своєрідності втілення українського та загальнолюдського, суспільного та власного[2].

Саме це досягається шляхом правильно сформульованого літературного завдання.

Головне – не робота пам'яті, а напруга думки, самостійний аналіз фактів. Цей підхід і дозволяє перетворити уроки на школу виховання пізнавальної самостійності як формування світоглядних поглядів і переконань школярів. В учнів необхідно виховувати гордість за героїчне минуле наших предків, за ту роль, яку українці зіграли у світовій історії. Вивчення українського історичного минулого допомагає учням зрозуміти основні закономірності розвитку українського суспільства[31].

Курс історії не тільки дає школярам необхідні історичні знання, але й формує творчу активність, вміння і навички, виробляє особистісні цінності. Як варіант - можна проводити заняття, побудовані на тісних міжпредметних зв'язках, які проводиться спільно вчителями історії України та української літератури, – так звані бінарні уроки. В такому випадку підготовка до проведення уроків бінарного напрямку має будуватись на взаємності та розумінні спільної мети[11].

Як результат – проведений бінарний урок сприятиме активізації пізнавальної роботи учнів, активному, емоційному сприйняттю ними нових знань, розвитку в них творчого, самостійного, гнучкого мислення. Проведення бінарних уроків має великий ефект у класах де переважають учні з нестійкою увагою, незначним інтересом до засвоєння предмета. Однак підготовка до таких уроків забирає багато часу й вимагає чіткої узгодженої роботи між вчителями[30].

Уроки, на яких використовується художня література, сприяють глибокому розкриттю виховної мети і дозволяють довести необхідний навчальний матеріал до свідомості школярів в живій і захоплюючій формі. Застосовувати уривки з художньої літератури можна також під час проведення заходів поза уроком. Значення літературно-історичних образів у навчальному процесі при проведенні занять обумовлена віковими особливостями школярів, які на думку психологів, мислять не абстрактними формулами, і поняттями, а живими уявленнями. Доцільність застосування творів художньої літератури

при вивченні історії диктується також особливостями історичної науки [17]. Слід зазначити, що образний і логічний способи пізнання мають найбільш тісний зв'язок між історією та літературою. Художньо-історичний, як і науково-історичний образи – це справжня, конкретна і в той же час узагальнена картина людських діянь, яка відтворена на основі ретельного вивчення джерел, де знайшло своє відображення людське життя. Проте учитель має враховувати той негативний факт, що на відміну від науково-історичного образу, в ньому мають місце елементи вимислу. Наявність таких елементів не знижує науково-пізнавальної цінності художнього образу, просто вчитель повинен розумно поєднувати наукове дослідження і художню творчість[34]. Вчитель повинен бути обережним з даними елементами, аби не ввести в оману учнів щодо тих чи інших подій.

Використаний в ході вивчення історії художньо - історичний образ не лише підвищує освітні результати навчання на уроках історії, але й підсилює його виховну мету для школярів. І це цілком закономірно, адже мистецтво представляє вищу форму образно - емоційного освоєння людиною дійсності, один з найбільш глибоких шляхів пізнання правди життя, яка впливає не лише на свідомість, а й на почуття. Літературно-історичний образ збагачує, поглиблює і конкретизує історичний матеріал уроку, робить його більш дохідливим, вражаючим, глибоко зачіпає емоційну сторону психіки учнів, сприяє успішному вирішенню виховних завдань[34]. Уміло підбирати і використовувати науково достовірні художні тексти для створення у школярів чи студентів яскравих історичних образів – найважливіше завдання для вчителя історії в процесі підготовки до проведення уроку. Кожен викладач – історик має бути «озброєний» великою кількістю різних хрестоматій з художньо-літературними текстами по історії. Факти сприйняття школярами за допомогою літературно-художнього образу, запам'ятовуються і засвоюються на довгі роки[6].

Показ історичних подій немислимий без образів людей, що здійснювали ці події. Звичайно ж необхідно підбирати ті фрагменти з літературних творів, що відтворюють яскраві характеристики політичних діячів, полководців, героїв битв і революцій. В результаті такого вивчення історичні факти і події набувають фарби життя, допомагають школярам глибоко відчутти і осмислити їх[1]. Свою ефективну освітню – виховну роль художні тексти виконують тоді, коли вони використовуються для конкретизації досліджуваного в класі матеріалу шляхом відтворення його вчителем. Але найбільш повного розкриття навчально-виховного значення літературних уривків досягається у випадку, якщо вони вводяться в урок при проблемно-пошуковому і дослідному способам в процес навчання. Учні самі знайдуть в художніх уривках необхідні знання, визначать своє ставлення до факту, розкриють пізнавальне значення образу героя, встановлять характерні риси та ознаки понять. При творчій роботі учнів з уривками з літературних творів сила художнього узагальнення сприяє глибокому розумінню учнів історичних подій та фактів[1].

Літературно-художні тексти не лише сприяють образним узагальненням, діючи на уяву і пробуджуючи почуття, настрої, але і є багатим джерелом конкретних знань з історії. І чим успішніше будуть працювати школярі, студенти над художніми текстами, тим глибше і різноманітніше будуть придбані ними знання. Принципи роботи з літературно - історичними текстами в навчальному процесі досить різноманітні. Уривки варто використовувати не лише на уроках, а й для домашнього завдання, а також при проведенні заходів з позакласної роботи. Це допомагає учням на уроці краще засвоїти матеріал, продумати та підготувати відповіді на задалегідь поставлені запитання. Такий методичний прийом має навчальний характер[11]. Для цього як вже вище зазначено варто довірити для виконання домашнього завдання твір або джерело з особистої бібліотеки вчителя, з умовою що учні з ним поводитимуться обережно.

Художні тексти слід використовувати не лише при вивченні нового матеріалу, але для узагальнення чи підведення підсумку уроку. При вивченні нового матеріалу особливо важливе значення має художньо-літературний текст[2].

У цьому випадку його можна використати на початку вивчення для створення проблемної ситуації, в кінці вивчення теми – як емоційна кінцівка. Дуже добре коли вчитель використовує вірші, прислів'я, приказки тощо[2]. Окрім цього можна мимохідь використовувати цитати особистостей або згадати історичний анекдот чи жарт який стосується теми чи особистості. У будь-якому випадку необхідний план. Учні - старшокласники заздалегідь отримують питання. Викладач чи вчитель може взяти на себе розподіл підготовки основних питань, хоча в старшому класі школярі зазвичай самі вибирають питання для підготовки[2].

Рекомендована література повинна бути доступна дітям, адже не завжди бібліотечний фонд школи має все необхідне. За роки своєї роботи вчитель, як правило, накопичує історичну та художню літературу, яку може дати школярам для підготовки до семінару. Але останнім часом бібліотечні фонди шкіл страждають на недостатнє фінансування та забезпечення джерелами, в переважній більшості це ще радянські джерела, підручники або те що стосується застарілої програми 90-х початку 2000-х років. При цьому ж в багатьох учнів є доступ до інтернету де можна знайти необхідний твір, джерело, але не завжди в інтернеті є все необхідне.

З хрестоматій по історії вчитель підбирає необхідний матеріал і в результаті навіть слабкий учень готовий брати участь в обговоренні, адже вчитель подбав про те, щоб підібрати йому завдання під силу[8].

Таким чином, створюється можливість не тільки самостійно, за допомогою художніх текстів, отримати додаткові знання, але й взяти участь у його роботі всьому класу. Ніхто не буде пасивно слухати виступи

однокласників, адже необхідно не тільки виступати, але і задавати питання виступаючому, оцінювати його виступ, виконувати різні завдання вчителя в ході роботи. Як результат – оцінюється весь клас (група) дуже високими оцінками. Принципи використання художньої літератури в ході опанування нової інформації визначається насамперед методикою побудови уроку. У процесі відтворюючого способу навчання вчитель зазвичай переказує зміст художніх уривків або цитує, виділяючи при цьому основне в їх змісті[8].

При проблемно-пошуковому та дослідному способах організації навчального процесу великий інтерес у школярів викликає робота з літературно-художніми текстами для вирішення поставлених перед ними пізнавальних завдань[16]. У цьому випадку творчий пошук учнів завершується жвавим обговоренням результатів і узагальненням вчителя. Аналогічна робота з літературно-художніми матеріалами практикується також при виконанні учнями домашніх завдань[22].

На заняттях можна практикувати виразний барвистий переказ тексту вчителем або учнем з використанням прийомів образної стилізації, яка здійснюється шляхом включення в розповідь або повідомлення влучних епітетів, крилатих слів, невеликих цитат, взятих з даного уривка або твору в цілому[22].

Також можна використовувати й прийом літературного монтажу. У цьому випадку художні тексти з двох – трьох творів різних авторів, розділені на кілька смислових частин, зачитуються, у міру потреби, трьома – чотирма підготовленими до цього учнями; зв'язком цих виступів служать коментарі вчителя. Дуже часто цей прийом використовується під час проведення позакласних заходів, а саме загальношкільних лінійок, виховних заходах, присвячених пам'ятним історичним подіям таким як: «Голодомор 1933р.», «День соборності України», «Пам'яті героїв Крут» тощо [33].

Хороші результати дає прийом драматизації текстів та постановки окремих сцен історичних п'єс, а також підготованих учнями (студентами) інсценувань з уривків історичних романів[22].

Систематично використовуючи художню літературу при навчанні історії можна й при виконанні домашніх завдань, доручивши учням підготувати проблемно-осмислене повідомлення, використовуючи зазначені розділи або частини художньо-історичного твору. Прослуховуванням таких повідомлень та їхнім обговоренням в класі вчитель завершує узагальненням, що також додає уроку семінарський характер. Стає загальноприйнятим на початку вивчення кожної великої теми вивішувати в кабінеті історії список художньо - історичних творів для домашнього читання, пов'язаних з темою. З інтересом діляться учні на заняттях своїми враженнями і знаннями, отриманими при читанні рекомендованих творів. Учитель повинен завжди приділити цьому час[18]. Художньо - історичний матеріал навіть в нових реаліях, коли на перший план виходять інтернет-ресурси, які полегшують роботу, роблячи доступним практично будь-який твір, підвищує виховну ефективність уроків історії, надає методичне різноманіття, творчу цілеспрямованість, пробуджує у школярів живий інтерес до героїчного минулого України[19].

Тому в сучасних реаліях варто також застосовувати інтернет – видання, бо це робить навчальний процес більш зручним та легким, а учні без проблем можуть опановувати та вивчати художні твори або уривки з них, якщо вони розташовані в інтернет – виданнях[7].

Отже, з процесом цифровізації архівних ресурсів, вчитель може надати учням для ознайомлення архівних документів через інтернет ресурс. Але не всі архіви є у вільному доступі, і в такому випадку вчитель чи викладач повинен мати доступ до закритих джерельних архівних баз.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНІ МЕТОДИКИ ТА ПІДХОДИ ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

2.1. Метод художньо-літературного ілюстрування

Звісно, задля ефективного залучення уривків чи текстів художнього спрямування важливо використовувати методи, які зарекомендували себе позитивно та деякий час вже застосовуються на практиці[5]. Так, можна виділити наступні методи роботи над художньою літературою:

- Метод літературно-художнього ілюстрування.
- Метод аналізу уривків, що використовуються;
- Метод побудови розповіді педагога на основі тільки но зачитаного або переказаного своїми словами фрагменту;
- Метод посилення на твір.
- Метод застосування матеріалу конкретного твору художнього плану (його образів, картин) в самій розповіді педагога як будівельного матеріалу цієї розповіді.
- Комбінований метод, за яким робота над художніми джерелами-літературою проводиться в поєднанні з іншими прийомами в класі (це опрацювання цитат, історичних документів, історичної картини, схеми, робота з ілюстраціями тощо) [5].

Адже відомо, що основні знання з історії учні набувають через розповідь наставника. Нитки розповіді поєднують у свідомості дітей зв'язки з минулим народом та країни. Слово педагога, гранично конкретне, сповне стрімкої думки і непідробних почуттів, багато в чому визначає успіх при засвоєнні теми. Але педагог не завжди може знайти потрібну гамму блискучих образотворчих

засобів для конкретної та образної передачі інформації. Тут на поміч йому, а значить і вихованцям, повинні прийти твори письменників та поетів[11].

Уривки з творів художньої літератури для використання на уроках історії, повинні в собі містити:

1. Яскраве зображення історичних подій, які передбачені для вивчення навчальною програмою;
2. Образи історичних діячів і та відтворення народу;
3. Чіткий опис обстановки, в якій відбуваються події минулих років.

Таким чином, художня література допомагає ліпше опанувати історичні події. Але не кожен твір художньої літератури можна використати на уроці історії. Потрібен відбір, про який ми говорили раніше. Тобто, твори заздалегідь мають бути опрацьовані самим педагогом перед проведенням уроку історії України [2]. Як раніше наголошувалось, досить вагомою є роль підготовки роботи над літературним твором, тобто попереднє підготування педагога до художнього читання. Тільки виразне читання емоційно наснажує текст, дає змогу зрозуміти його.

Виразно прочитаний уривок справляє позитивне враження та емоційний відгук на учнів – старшокласників. Ознайомимося з принципами роботи з фрагментами літературних творів[21]. На етапі мотивації пізнавальної діяльності доречно застосувати метод художньо-літературного ілюстрування. Його сутність полягає в тому, що педагог, висвітлюючи певну подію, наводить яскравий фрагмент з художньої літератури[21].

Так, при підготовці учнів, студентів до розуміння сутності колективізації та причин Голодомору 1932 – 1933 рр., можна скористатися уривком з твору Василя Барки «Жовтий князь»:

«...Залишившись надворі, господар спостерігає за обшукувачами. Морозний острах торкає душу, коли вони ходять навколо попелища: біля тинка, що звалений і зазирають до глинищі, де спадає воно до потоку з кладкою, серед кущів осики. Вони раз у раз вбивають в землю «шпики»: строчать скрізь. Копаються в саду і розхитують усі стовпчики. Перевертають дровітню. Під пеньками шукають. Зрушують каміння і лізуть в кропивники. Вивертають огорожу. Б'ють і дослухаються, чи нема луни з порожнечі. Мирон Данилович від руйнування зболів, – похилився та відступає до хати. Там грабіж: ніби з переказів про змія - людожера. Заскочили в хату і все поперевертали догори дном. Глечик із смальцем, – надщерблений, без ручки, – поставили до дверей як дорого цінну здобич. Один гвинтівочник став: стережи!.. поважний, як ви образ «порядку». На горищі був старенький клунок з неперевіяним просом; додали до глечика. Скинули з печі лахмітини, в яких шукали жмені зерна. Торбиночка з квасолею висіла на кілочку, – її сам розпорядчик, зняв та поніс до глечика. Паляницю зі стола, що була рушником накрита, також – до скарбу.

Буряки червоні, в діжці, схопили враз. На картоплю в погнутому відерку з проржавілим дном натрапили, ніби вовки на печінку з теляти. Покотили гарбуза з-під полу і несли залатаний мішечок із соняшниковим насінням, підрешіток із пшеничкою «кінський зуб»...

...«Це – не те, що злодії, ті, коли дістануть, беруть що дорожче та ліпше, а решту тобі лишать; ну, влада ж кругом обдира!»

Що буде? В хаті п'ять ротів – як їх прокормити?.. Жінка побігла віднімати хлібину. – Це ж дітям – навіщо берете?...

Винесли харчі на підводу. Гвинтівочник, показуючи на ширококостому білесому обличчі відтінок владності, застиг – загрозово, в скам'янілій сіризні, як статуя вождя, яка в районі, між елеватором і залізничною станцією.

Витупотівши з дому, вони приєдналася до спільників. Мирон Данилович знову з тривогою поглядає, як вони бродять, врізаючи палиці і копаючи ямки...»[19].

Учні на основі напередодні засвоєного матеріалу й на підставі почутого тексту, знаходять причини голодомору. Вчитель корегує відповіді. Для урізнобарвлення цієї трагічної сторінки нашої історії учитель наголошує - переживаючи страшні події голодомору, український народ придумав частівки. Ось декілька з них:

1. Як був цар Микола-дурачок

То фунтик хліба був п'ятачок.

Як стала республіка

Фунтик хліба три рубліка.

Як став Совет

Хліба нет.

2. В тридцять другому году ми вже їли лободу

Нема хліба, нема сала

Комсомолія забрала.

3. Жито та пшеницю повивезли

За границю,

А ячмінь і кукурудза - для

Радянського Союзу.

І лишилось трошки буряків для

Радянських дурачків[29].

В процесі розкриття теми «СРСР у 1930-ті роки» на занятті всесвітньої історії, зокрема в ході мотивації пізнавальної діяльності, варто поставити колективне завдання: «Поміркуйте, які події дозволили Олександрю Зайвому, автору трагедії «Голод», дати характеристику радянському суспільству у 1930-х рр.?»

«...Переживши тридцять третій, –

Мушиш гірше пережить.

Тридцять сьомий не в кареті –

В «чорнім вороні» спішить.

Над Хоролом, за Тоболом

Завірюшний стогне хор,

Що жорстокіше за голод

Розгуляється терор.

Промине голодуванка,

Інший жах людей вжахне,

Як машинка-убивалка

Стригти голови почне.

Комуністам чистим, чесним

Ярлики врагів дадуть.

Будуть їсти на здоров'я

З кров'ю хліб суддя й сексот,

Що письменників загроблять

По країні душ п'ятсот» [29].

Таким чином, учитель узагальнює можливі варіанти учнів та переходить до опанування нового матеріалу. Епіграфом такого уроку можуть стати слова радянського вождя Й.В. Сталіна, які учитель записує на дошці: «Репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідний фрагмент наступу». Й.В.Сталін[29].

При розкритті теми «Масові репресії та їх жертви в Україні», педагог емоційно розкриває проблему «Розстріляного відродження», підкреслюючи, що жертвами сталінського терористичного режиму стали п'ятсот письменників України. Розповідаючи далі, розкриваючи тему, повідомляє, що в сталінських катівнях закінчив свій життєвий шлях відомий вчений-сходознавець А.Кримський, котрий задовго до того наче передбачаючи свою долю, написав свій «Заповіт» – «На тортурних муках»:

Без молитви шпурнуть мого трупа

В під тюремні мури...

Надпишіть, що не був я злочинець,

І загинув з тортури...

Вивчаючи тему про сталінський терористичний режим, доцільно використати частину тексту з роману Івана Багряного «Сад Гетсиманський»:

«...Ніхто на Андрія не гнівався, навпаки, всі перейнялися до нього неабиякою симпатією. Сам Андрій нікого ні про що не розпитував, нічим абсолютно не цікавився, ні до кого особливо (на сповид) не приглядався, а так само не хвилювався – був індіферентний і зовсім спокійний. Переступивши поріг камери, він тепер був рівноправний арештант і розташувався, «як у себе вдома». І потяглися арештантські будні. 28-й в'язень камери ч. 49 відразу увійшов у колію й зажив загальним камерним життям, підпорядковуючись

усім неписаним правилам. Андрій улігся теж, поклав під голову свої згорнені штани й сорочку і заплющив очі.

Тягучий-тягучий крик і стогін десь торкнувся вуха, й Андрій нашорошився, не розплющуючи очей, – сон спурхнув геть, сполоханий. Андрій прислухався – стогін і здушений зойк повторився... Десь за мурами... Потім той зойк захлинувся, тиша. Андрій розплющує очі й дивиться по камері – всі сплять, як побиті[28].

А Андрій не може заснути. Не від страху, ні. Від важкого смутку, що обступив душу, як відгомін того таємничого стогону – стогону людини десь, що її ніхто на волі вже не почує, з глибоких підземель, з льохів, де кінчається світ для приречених, де люди відходять у небуття без свідків. І не почує друг, і не почує брат...Андрій дивиться по камері з-під приплющених вій. Як вони міцно сплять! Андрій лежав довго так. Потім самі собою заплющились очі і закрилось серце для зовнішнього світу, і знову до нього прийшли брати... Прийшла матінка... Потім прийшла заплакана Катерина... Катерина... Андрій зовсім виразно відчув, як вона, плачучи, несміливо опустила біля нього на коліна, поклала тремтячу руку на чоло йому і сказала жалібно, тихесенько, з мукою: – Ц-с-с-с!..Але Андрій вже не міг розплющити очей...»

Як вже згадувалося вище автори застосовують прийоми алегорії та метафор. На уроках за темами: Насильницька колективізація та голодом 1932-33 та Масові репресії[13], можна використати уривки з вже згаданого твору Джорджа Орвелла «Колгосп тварин»:

«Всі повертались назад мовчазні та пригнічені. Раптом до сараю вдерлись пси. Звідки вони взагалі взялись? Питання розчинилось швидко: в цих зубатих молодчиків перетворились ті самі цуцики, яких Наполеон потайки колись відібрав у матерів і таємно вигодував.

Піврічні вони вражали своїми розмірами, а грізним виглядом були схожі на вовків. Від Наполеона вони не відходили ані на крок. І махали перед ним

так само як колись махали інші пси перед містером Джонсом. В супроводі собачої охорони Наполеон піднявся на помост, де колись казав промови покійний Майор. Недільні збори, сказав Наполеон скасовуються. Він назвав їх зайвою витратою часу...По неділям тварини, як і завжди, будуть підіймати прапор і співати гімни, будуть отримувати робоче завдання на тиждень, але жодних дебатів...

У січні почалась нестача продовольства. Раціон зерна помітно урізали, з обіцянками компенсувати картоплею. Але, як з'ясувалося, майже вся картопля перемерзла через погане зберігання. Тварини прогодовувались кормовим буряком. До горла вже підбиралась кістлява рука голоду.

Треба були вживати екстренних заходів, тобто перш за все подумати за те аби приховати це від зовнішнього світу...Усвідомлюючи, неприємні наслідки Наполеон вирішив використати містера Вімпера, і з його допомогою створити у людства зворотнє враження...зараз Наполеон спеціально відібрав тварин, в основному баранів та відрепетирував з ним репліки «про нове, сите життя»...А ще Наполеон наказав наповнити пусті сховища майже догори піском, згори ж присипати зерном. Цей хід виявився вдалим, і світ дізнався як ситно живеться на Фермі тварин »[32].

В цих уривках можна побачити явну алегорію на радянську тоталітарну диктатуру та геноцид влаштований більшовиками. Наполеон- Сталін, його пси- органи ГПУ/НКВД. З цього уривку також відомо що більшовики замовчували будь яку інформацію про масові вбивства людей, створюючи гарну картинку ситого життя. Але деяка інформація все таки просочувалась в західну пресу та публіцистику як видно з самого згадування автором цієї події.

Це були приклади застосування методу літературно-художнього ілюстрування[33].

2.2. Комбінований метод використання художніх творів на уроках історії України

Цікавим та пізнавальним може стати у нагоді вчителю – історикю комбінований метод. Це метод поєднання літературних та історичних джерел[2]. Залучаючи до роботи комбінований метод, вчитель може узяти уривки твору та історичний документ обраної тематики.

Таким чином, художній твір стає наче коментарем до теми уроку та своїм «живим» мовленням компенсує «сухість» історичних документів[9].

Наприклад, можна брати літературні художні уривки фрагменти у поєднанні із довідками зі статистики, статтями з газет, мемуарами історичних діячів та фрагментами наукових напрацювань істориків. Справляє враження порівняння викладу тієї самої події в літературному джерелі попередніх часів та в сучасній белетристиці.

Окрім цього всього варто використовувати і записи щоденників очевидців тих подій. Одним з мільйонів свідків вбивства голодом була Олександра Радченко, яка в той час працювала вчителем на Харківщині. Як службовець, вона мала певне харчове забезпечення, яке допомогло їй вижити та врятувати від голодної смерті своїх дітей. Вона усвідомлювала що будь яка спроба поширити інформацію про те, що робиться в Україні, означатиме для не ув'язнення, а отже, і смерть для її дітей, залишених напризволяще. Вона розуміла на який ризик іде, навіть довіряючи правду про побачене лише своєму щоденнику, розуміла, що її очікуватиме у випадку виявлення записів. Але стриматися від усього не змогла, тому й писала[12].

«5 квітня 1932 року, вівторок. Голод, штучно створений голод, набуває жахливого характеру. Навіщо забирають до зернини хліб- нікому не зрозуміло...а діти голодують замучені, худі, мордовані глистами, тому що їдять одні лиш буряки, та й ті от-от закінчаться...Що буде?»

2 червня 1932 року, четвер. Як важко жити, до відчаю важко. Взагалі надзвичайний час, небачений в історії. Всі страждають від недоїдання або голоду, та й взагалі від напівжебрацького життя. До того ж безликість страшна, гнітюча.

20 листопада 1932 року, неділя. Діда, що працює у крільчатнику, «пограбували власті», як він доповів. Це означає, що забирали все, що було зі злаків та овочів. Він уже розкуркулений два роки, майже жебрак, хіба що не просить милостиню. Йому 70 років, старій- років 65 і з ними на квартирі їхня дочка каліка. І ось у них, убогих забрали все, чим вони могли прожити до лютого. »[12].

Яскравим прикладом при закріпленні нових знань і вмінь учнів може стати нагадування мемуарів М.Хрущова, коли той вступив на пост першого секретаря ЦК КП(б)У:

«По Україні ніби Мамай пройшов. Не було ... ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було»[27].

Ще можна зачитати уривок редакційної статті журналу ЦК КП(б)У «Більшовик України», присвяченої XIV з'їзду КП(б)У:

«Нещадне знищення ворогів – троцькістів, бухарінців, буржуазних націоналістів і іншої шпигунської погані – почалося лише після того, як ЦК ВКП(б) надіслав на Україну для керівництва ЦК КП(б)У стійкого більшовика-сталінця Микиту Сергійовича Хрущова» [4].

Дослухаючись до емоційного читання вчителя, учні співчувають героям роману, відчувають настрої доби. За допомогою блискучого образу змальованого періоду учні самостійно можуть визначати подію, про яку піде мова на уроці, та побудувати завдання на урок.

Комбінований метод потребує більше часу на підготовку, оскільки потрібно підібрати матеріали з двох джерел: з художньої літератури та історичного документу. Проте, цей метод є доволі переконуючим, адже в ньому використовуються вже кілька джерел, які доповнюють один одного[21].

За приклад подій української революції 1917-1921 років можна взяти твір сучасного українського письменника Василя Шкляра «Маруся», який висвітлює українську революцію 1917-1921 років, а саме окремі епізоди такі як: Наступ української армії на Київ у серпні, бої за Фастів у тому ж місяці того ж року, конфлікт з білогвардійцями Денікіна, епідемія тифу в рядах військ УНР і ЗУНР та ін.

«Бої за стратегічний вузол Фастів видалися тяжкими, і головний тягар випав якраз на 8-му Самбірську бригаду, до якої входив 2-й курінь Осипа Станіміра. Червоні стягли сюди величезні сили, бо цей вузол мав забезпечити відворот їхньої 14-ї армії, що пробивалася з під Одеси на з'єднання з 12-ю советською армією в районі Києва.

Місцевість до наступу була незручною- багато лісів, поля порізані рівчачками і вибалками, у м'якому піщаному ґрунті в'язли ноги. Большевики окопалися неподалік залізниці, по якій туди-сюди сновигали панцерні потяги. З обох боків гатили гармати, було чимало загиблих, не одного стрільця поховали без капелана і хреста.

22 серпня галичани масованим ударом з південного заходу зламали опір ворога і, змівши його позиції, взяли Фастів. Фортуна підморгнула їм і з Білої Церкви- та большевиків розтрощив Запорозький корпус разом із Дніпровською дивізією отамана Зеленого»[39].

Під час вивчення теми «Збройна агресія росії»[14] варто ознайомитись з деякими уривками автобіографічного твору «Сліди на дорозі» військовослужбовця та блогера Валерія Маркуса, з 2014 року він у складі 25

ОПДБр брав участь у антитерористичній операції на сході України, а з 2022 року він головний сержант 47 ОМБр «Магура».

«Прозвучала команда і ми вишикувались. Ротні доповіли комбату про наявність особового складу, і він виголосив коротку промову, яку я запам'ятав на все життя:

-Товариші військовослужбовці, на територію Автономної республіки Крим вдерлися російські війська. Наші військові частини в Криму заблоковані. Наша розвідрота, яка брала участь у навчаннях в Криму, зараз теж заблокована на території 36-ї бригади берегової охорони.

Я слухав комбата і не міг скласти до купи у своїй голові до купи те, що він сказав. Росіяни? Російські війська напали на Україну? Такого бути не може. Я не здатний у це повірити»[26].

Зачитавши цей уривок, можна донести учням те як реагували рядові військовослужбовці на неоголошену агресію сусідньої держави. Окрім цього можна згадати те що підрозділи ЗСУ опинилися у блокаді в Криму, багато з них зрадило присязі та перейшли на бік росії.

«5 липня громадянин росії, мешканець москви, лідер терористів Стрелков разом із членами свого бандформування вийшов зі Слов'янська та Краматорська та втік у Донецьк. Для нас це була знакова подія. Ми повірили, що кінець війни дійсно близький. Настільки близький, що я подумав, ніби до кінця мого контракту, буду вже цивільною людиною, яка пройшла війну і перемогла в ній.

Одразу після цієї події штаб АТО перемістився на Краматорський аеродром. Приїхала сила силенна кількість інженерної техніки, всюди накопали шанці, бліндажі, поставили десятки наметів та навіть здоровенний телевізор. Щодня наші «Смерчі» вели вогонь у невідомому мені напрямку.

Аеродром із тихого і затишного місця перетворився в гучне і вкрай жваве.»[26].

Цей уривок пояснює всі обставини втечі бойовиків невизнаної ДНР з Краматорська та зайняття міста силами оборони України. Також у творі присутній епізод взаємовідносин українських військовослужбовців із місцевими проросійськими жителями.

Уваги заслуговує також робота двох авторів: Дениса Казанського та Марини Воротинцевої «Як Україна втрачала Донбас». Цей твір унікальний тим що будучи по суті документальною книгою він читається та сприймається легко, особливо для учнів, мінімум дат та максимум зрозумілої інформації про соціально-економічну і політичну обстановку в Донецькій і Луганській областях з кінця 80-х років ХХ століття, вплоть до 2014 року, це зручно в рамках засвоєння тем: Проголошення Україною незалежності, Шахтарський страйк 1989, Криза в економіці, Україна в 1994-99, Україна в 2010-2014 роках[14]. Як зазначають самі автори книги:

«У цій книзі ви не знайдете опису маневрів чи битв. Про них хай пишуть ті, хто побував на фронті та особисто брав участь у боях. Тут мова піде про події, які передували воєнному конфлікту. Так уже сталося, що з новин ми, зазвичай багато дізнаємося про хід бойових дій, одержуємо докладні дані про жертви і руйнування, але вкрай мало знаємо про те, як запускається механізм що спонукає вчорашніх сусідів із небаченим завзяттям знищувати одне одного.»[20].

Тобто автори самі вказують на те що цей твір саме про передумови а не саму війну. Тому на основі цього твору, його опрацюванні можливо влаштувати групове практичне заняття на тему «Передумови сепаратизму на Донбасі».

2.3. Аналіз уривків художніх творів та самостійна робота учнів 10 - 11 класів на уроках історії України

На етапі опанування нового матеріалу можна застосовувати усі нижче перелічені методи роботи над творами художньої літератури:

1. Художньо-літературне ілюстрування.
2. Аналіз уривків.
3. Розповідь учителя на основі зачитаного чи переказаного уривку.
4. Метод посилення на твір.
5. Комбінований метод[11].

Всі ці методи досить дієві та результативні, активують уяву та свідомість, сприяють легкому запам'ятовуванню матеріалу, що викладається.

Сутність методу художньо-літературного ілюстрування полягає, як вище зазначалося, полягає в ілюструванні своєї розповіді фрагментами літературних творів[11]. Окрім цитування твору під час пояснення можна застосовувати його докладний переказ. При цьому слід пам'ятати: якщо читання фрагмента художнього твору має бути художньо виразним, то переказ – точним, зі збереженням сюжетної лінії.

Аналіз уривків вчитель може проводити самостійно чи долучати до нього учнів. Таким чином, учні вмикаються в робочий процес, зростає інтерес до роботи[11]. Використовуючи на занятті поетичні твори, варто пам'ятати, що доречніше наводити короткі цитати. Вони справляють сильне емоційне враження, легко запам'ятовуються й полегшують засвоєння навчального матеріалу.

«Верхів'я гір, верхів'я слави,

Шумить, шумить, шепоче ліс:

По битві на полях Полтави
Тут перше український кріс
Спиняв московських полчищ лави,
І вперше по літах недолі
Слова упали тут стрільцеві:
«Ми не поклонимось цареві!
Ми прагнем волі!»
О. Бабій про бої усусів за Маківку
«А за столом...
ремні хрестами...
Крізь цигарковий дим-туман
Блистять таємними очами...
Немов турецький ятаган,
Блистять холодними очами...
Сказать? Ну, ясно. Це ж...Махно.
В лице янтарними очами – лице не голене давно...»
В.Сосюра «Махно» [15].

Аналіз літературного тексту вчитель здійснює разом зі студентами чи учнями. Уривок слід читати частинами, супроводжуючи коментарями та евристичною бесідою. Можлива й така схема опрацювання: прочитавши весь уривок, учитель пропонує низку запитань, що стосуються події чи постаті, змальованих у художньому тексті. Поступово робота з художнім текстом ускладнюється відповідно до того, наскільки досконалішими стали вміння

учнів. Якщо в молодших класах найкращий метод – аналітико-синтетичне читання художнього джерела під керівництвом учителя, то в десятому класі чи студентській аудиторії можна вже використати весь арсенал відповідних методів та прийомів[22].

В романі Василя Шкляра «Чорний ворон. Залишенець», при вивченні теми УРСС на початку 1920-х рр[13], можна виділити наступний уривок для опрацювання:

« Сам сатана вигадав неп, щоб узяти нас за горлянку. Ми почали втрачати найбільшу опору- селянина, якому нарешті дали дихнути, дозволили погосподарювати, пожити з розв'язаними руками. Хай і в неволі, зате з масною кісткою. Ще зовсім недавно село зустрічало нас як своїх боронителів, мішками несло хліб, сало, курей, давало кращих своїх синів, а тепер- відвернулося. «Вибачайте, хлопці,- ховаючи очі, казали дядьки,- часи змінилися, пора б і вам братися до якогось діла, бо в лісі ви вже нічого не виходите. Вертайтеся додому, хазяйнують і живіть, як люди»...

А вранці до клуні зайшов отой «хитрий дядько», пропахлий гноєм і дьогтем. Очі бігають туди-сюди, видно, казати боїться, але й мовчати не може:

-Хто вас сюди просив?- почав жалібно-тонким голосочком.- Хочете загнати мене в могилу? Ну подумайте своєю головою: ви оце відсиділися та й пішли собі далі, а хтось донесе, що ночували в мене.

-Хіба ж ми не за твою шкуру воюємо?- не зовсім доречно спитав Коляда.

-Та на дідька мені ваша війна, як ти виспався та й пішов, а мене завтра повісять, -відрізав дядько. Минулося. Ви вже не заступники наші, а кара господня! Через таких ще не один на той світ піде...»[40].

Окрім цього можна навести ще декілька уривків з цього твору, який охоплює боротьбу повстанців Холодноярської республіки проти більшовицької влади у 20-х роках ХХ століття.

Орієнтовні запитання до учнів:

1. Охарактеризуйте за підручником та іншим уривком стан українського повстанського руху на початку 1920-х років?
2. Як радянська влада намагалась заохотити селян співпрацювати?
3. Ставлення селян до повстанців?

Особливий ефект справляє розповідь учителя, в яку втілено художній текст. Наприклад, розповідаючи про українізацію 1920-х років, можна проілюструвати свою розповідь-пояснення наступними літературними фрагментами:

«...М а з а й л о. А я не повірю вам, не повірю! І тобі, Мокію, раджу не вірити українізації. Серцем передчуваю, що українізація – це спосіб робити з мене провінціала, друго-сортного службовця і не давати мені ходу на вищі посади.

Д я д ь к о Т а р а с. Їхня українізація — це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було... Попереджаю!

Т ь о т я. Слово маю я! Милії ви мої люди! Яка у вас провінція, ах, яка ще провінція! Ой, яка ще темрява! Про якусь українську мову споряться і справді якоюсь чудернацькою мовою балакають. Боже! У нас, у Курську, нічого подібного! Скажіть, будь ласка, у вас і партійці балакають цією мовою?

М о к і й. Так.

Д я д ь к о Т а р а с. (про себе). Балакають так, що вже ме-не люди перестали розуміти. Мене, українця з діда-прадіда...

М о к і й. Так! І партійці, і комсомольці...»[24].

Орієнтовні запитання.

1. Про що йде мова в уривку?

2. Дайте визначення цьому поняттю.

3. В чиїх словах розкрита суть офіційної українізації? Відповідь обґрунтуйте.

4. Чи були ці слова пророчими? Відповідь обґрунтуйте.

До цього уривку варто повернутися при вивченні теми «Згорання українізації. Розстріляне відродження» і відповіді на четверте запитання.

«...Антон Родіонович розгортає анкету «секретних свідень по боротьбі з бандитизмом», довго дивиться на велику, наче соняшник-пустоцвіт, печатку, де на ободочку переломлюються літери «особоуповноважений на...», осміхається, потім слинить чорно-синій олівець і напівголосно приказує – пише:

– Ну, і посажу... побачу, як твоя Одарка Костянтинівна прийде пропуск просить... ха, побачу.

– Давно лі роботаєте по бе-бе? – делікатно запитує Собачка анкета. – Партійні лі, соціальне положення і національність...

«Безпартейний, – старанно виводить рука Антона Родіоновича, – чесно перейшов із банди Зеленого к Советкой власті, когда сидів 4 місяці в особом відділі (і як я тільки спас свою шкуру. От обдурив, а мені тепер однаково, хоч чорту служитиму), бо, – рука Собачки труситься, він єхидно сміється й розгонисто пише, – бо тогда еще не укрипилась в мойом районі соввласть, а був полний наш бандитизм, которий іскоринявся, і продовжається мною скореняться, но честь імею донести товаришу особоуповноваженному».

– Хотів би я знати, який це гад сделал на мене донос за рядна і настільники бандитов...– запитує сам себе Собачка і відповідає: – за пунктом національності:

«Настільники і рядна я представив по описі разом з хлопцями, коли супроводжав бандита Ярового, а що не оказалось – не знаю, по всей верояті думаю, що пропали в дорозі, при супроводженні, бо, – ставляє крапку Собачка. – Не всі ще явилися на амністію, а єсть некторі в Гудимовому лісі, котрих не вияснив, з яких сел, а на підозренні в мене учитель Матвієць – зв'язок, і Костюченкова Мокрина, котра гонить самогонку...»

Перед очима Антона Родіоновича перебігає анкети:

«Отношеніє мєстного населенія к релігії?»...«Отношенія никакого пока сделать ніззя, бо всі ходять до церкви – кождое воскресеніє, особенно старики й баби, а вред от етого я поясняю й на сходах, і так, у балачках...»[23].

Він кладе на стіл олівця і, щось пригадуючи, важко підводить голову до темних, у павутинні з васильками, ікон і мовчки тягне, скригаючи зубами, рушник, – а коли зривається з дерев'яного кілочка (у нього ще дідівська хата) жінчине благословення – Мати Божа з Христом на руках, кидає додолу й дико, скажено б'є чобітьми...

– На, на, на! – божевільно кричить Собачка. – докажи мені, що ти не картинка? Ану, докажи... – Наступивши ногою на образ Христа, запінений, він ловить перелякані од жаху очі Гальки, хватає й за коси, валяє додолу і — знущається: – Цілуйся з своїм Богом... Цілуйся, бо сьогодні я тебе рішу...

Палажка:– Тату, попалили ікони – мати мовчали, не вбивайте їх та не сиротіть нас...

Собачка сидить на лаві, і захеканий од бійки, спльовує додолу із прикушеної губи кров і тупо дивиться на суворий портрет Шевченка в шапці; перед ним стоїть на колінах Палажка і обмиває сльозами чобіт.

– Хай не повстає проти мене... Понімаєш? Правда, Тарасе Григоровичу? — звертається він до Шевченка. – Не повставай, палю – знаю: мене сплять

гади... Е, ти тоже гайдамацька нація... – мляво, стомлено закінчує Антон Родіонович і п'є воду.

І побита, замкнена в коморі, лежить на голому помості Галька; до неї доносить дика вулиця Половецького якісь шматки пісень чудних та кривавих»[23].

Орієнтовні запитання.

1. Як у коротких репліках розкрито душу людини, – весь драматизм села 1920-х років?

2. Як змальований звичайнісінький бандит Собачка, що так чудово легалізувався і став головою сільради? Чому?

На даному прикладі, взятому з «Анкети» Григорія Косинки, учням можна дати домашнє завдання – написати твір мініатюру на тему: «Моє село (місто) у 1920-х роках» [11].

Отже, використання художньої літератури на заняттях історії є надзвичайно багатопланове, може здійснюватися різними прийомами і є прикладом вдалих міжпредметних зв'язків. Окрім того, ця робота сприяє формуванню мовної компетентності, що є актуальним сьогодні, коли багато уваги приділяється компетентнісному підходу. Така робота сприяє розвитку творчого потенціалу молоді[16].

Однак учитель, викладач повинен пам'ятати, що художні словесні чи візуальні образи мають використовуватися не з метою ілюстрування чи, або розваги, а для того щоб успішніше реалізовувати мету, поживити роботу учнів, активізувати їхній інтерес до історії та літератури[16].

Вивчаючи героїчні події нашої історії – «Бій під Крутами», можна запропонувати студентам таке проблемне завдання: доведіть або спростуйте ці твердження:

«Краще смерть достойна слави, аніж зганьблене життя» [38].

Ф.Достоевський

«Немудрій людині достатньо вмерти заради своєї справи, а мудрій потрібно жити і терпіти заради своєї справи» [38].

Дж.Д.Селінджер

Висвітлюючи цю славну сторінку української історії вчитель наголошує, що Крути ввійшли в історію як символ національної честі, порівнюючи їх зі спартанцями. Розповідаючи про перевезення до Києва тіл 27 юнаків, що загинули під Крутами й перепоховання їх на Аскольдовій могилі, можна також використати вірш українського поета Павла Тичини «Пам'яті тридцяти»:

На Аскольдовій могилі

Поховали їх –

Тридцять мучнів українців

Славних, молодих...

На Аскольдовій могилі

Український цвіт

По кривавій по дорозі

Нам іти у світ... [33]

Та чи варто віддавати життя за ідею, за незалежну державу, чи варто взагалі щось робити заради людей? У процесі діалогу з студентами можна навести легенду про Данко, а також рядки поезії Б.Олійника:

Страшно зустріти смерть,

Страшно, не будьмо лукаві,

Страшно безсило малим
 Відчувати себе перед смертю,
 Але страшніше, коли
 Ні за що вмерти[36].

Поєднання таких поетичних рядків з нашою трагічною, але й героїчною історією спричинить молодь задуматись над сенсом свого життя. «Я довго міркував над питанням: що зроблю я для людей і чи варто взагалі щось для них робити, і вирішив, що варто, що недарма молоді люди віддали своє життя під Крутами», – такою була відповідь десятикласника після проведеного уроку з використанням вищевказаних матеріалів[31]. Інший десятикласник щиро зізнався, що спочатку думав, що молодь під Крутами загинула даремно.

Історії відомі єврейські погроми, різня 1915 р. у Вірменії, голодомор в Україні. Чому це сталося в Україні, чим провинилися її сини? Ці ж запитання ставив собі Микола Руденко у поемі «Хрест». Вчитель пропонує учням переглянути уривок з неї й теж замислитися над цими питаннями[35].

Відобразити трагізм голоду 1932 – 1933 рр. в Україні допоможе вірш П.Тичини «Загупало в двері прикладом...»:

«Загупало в двері прикладом, заграло, зашкрябало в шибку.
 – Ану, одчиняй, молодице, чого ти там криєшся в хаті? –
 Застукало в серці, різнуло: ой горе! це ж гості до мене!
 Та чим же я буду вітати – іще ж не вварився синочок...
 Біжить, одмикає сінешні, гостям уклоняється низько.
 Гостей вона просить проходить – сама ж замикає за ними.
 Проходять солдати у хату; один з них писати сідає,

два інших стають коло печі, а два при рушницях на дверях.

– Ну як же живеш, молодице? Показуй, що вариш-готуєш? –

Стоїть молодиця – ні з місця – і тільки всміхається тихо.

Горщок витягають із печі, в нім скрючені пальчики видно.

Стоїть молодиця – ні з місця – і тільки всміхається чудно.

Знаходять одрізані ноги, реберця, намочені в цебрі,

і синю голівку під ситом, що вже почала протухати...»

Таким чином, здійснивши правильний синтез історії та літератури, можна досягти високого морально-виховного і пізнавального значення, який виявиться неоціненним[14]. В цьому більше емоційне враження на уяву і підсвідомість справляє поезія, за приклад можна взяти багато творів.

Наостанок варто згадати що не тільки українська література та історія має багато яскраво виражених художніх творів та подій. На уроках всесвітньої історії також варто використовувати уривки з художніх творів.

ВИСНОВКИ

1. Використання літературних текстів художнього плану під час вивчення історії України допомагає суттєво покращити навчальний процес та засвоєння матеріалу.

Таким непримусовим і цікавим способом, учні краще розуміють сутність досліджуваного періоду, взмозі відчутти колорит тієї епохи, їхні специфічні риси. Це автоматично ширшим кругозір молодого покоління українського народу, оскільки яскраві картини з минулого здатні викликати ряд емоцій, серед яких співчуття, захоплення, ненависть, гнів, радість тощо. Саме на основі цих почуттів в учнів старших класів формуються життєві ідеали. А за допомогою художніх образів історичний матеріал більш міцно закріплюється в пам'яті.

2. Художня література виступає найважливішим інструментом для пізнання суспільно - історичних явищ, а також допомагає розвинути образне мислення та компетенції щодо аналізу отриманих відомостей, вчить правильно порівнювати та відокремлювати головні речі. Українська історія багата та різноманітна, втім, як й українська література. Тому залучення останньої сприяє більш ефективному та продуктивному опануванню знаннями з історії як дисципліни.

3. Художні образи, цитати та особи залучені до цього процесу є не стільки розвагою чи прикрасою а доповненням та допомогою в пізнанні минулого і навіть теперішнього. Таким чином, вирішується освітня та виховна задача. Доцільно підібраний уривок тексту здатний принести величезну користь, підвищити інтерес до історії України, забезпечити більш ефективну роботу вчителя – історика. Про це свідчать слова Я.А.Каменського: «Всіма можливими способами потрібно запалювати в дітях гаряче прагнення до знань і вчень» («Велика дидактика»).

4. Щодня зростає роль обізнаності українців щодо минулого власного народу та історії вцілому. Тому станом на сьогодні важливу роль відіграє активна позиція українців як нації, в тому числі, молодого покоління українців задля вміння протистояти російській пропаганді та знищення колоніального уявлення про себе.

Для оптимізації навчального та виховного процесу сьогодні потрібно залучати інтегровані нові підходи та методи, за основу яких береться креативність, творчість та обізнаність.

5. Так, сутність інтегрованого методу навчання історії України полягає у використанні художніх творів на уроках історії України в старшокласників.

Під час роботи ми визначили суттєвий зв'язок між історією України та художньою літературою. Ми з'ясували що сама історична наука тісно пов'язана з іншими предметами, особливо з музичним і образотворчим мистецтвом, математикою, географією, хімією, фізикою та біологією. Адже всі процеси і відкриття які охоплюють ці науки це і є розвиток, прогрес людства, а розвиток і прогрес це і є історія. А особливо яскраво історичні події описують не тільки свідчення хроністів, архівні документи, а й література, адже багато авторів це сучасники та очевидці цих подій, або просто люди пов'язані з цією галуззю науки.

Адже через такий інтегрований навчальний методу відбувається більш глибоке усвідомлення школярами історичного розвитку, подій минулих років та українського колориту. Таким чином, відбувається якісний розвиток ціннісних орієнтирів учнів.

6. Ми побачили, що використання художніх образів на уроках історії України вводиться з метою більш емоційного та усвідомленого пізнання історії минулих століть, яке сприяє навчанню та вихованню.

Також ми з'ясували, що розуміння класифікації творів української літератури посідає важливе місце у підготовці до проведення уроків історії України в старших класах. Тільки розуміючи специфіку та спрямованість художніх творів можна влучно та максимально ефективно залучити їх до роботи.

Також в процесі роботи ми визначили, що принципи відбору художніх творів для використання останніх на уроках історії України є важливим та принциповим завданням, яке сучасність ставить перед вчителями – істориками.

В ході написання магістерської роботи ми розглянули сучасні практики та підходи, які дозволяють підвищити ефективність навчального процесу та проаналізували ефективність використання творів художньої літератури на уроках історії України.

Отже, влучно та яскраво підібрані уривки художніх творів на уроках історії України в 10 – 11 класах сприяють більш якісному пізнанню минулого історії України, більш глибокому осмисленню подій минулих років й патріотичному вихованню молодого покоління українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Баханов К. В пошуках інноваційних технологій викладання історії. Історія в школах України. 1996. № 1. С. 20–25.
2. Баханов К. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі: монограф. Запоріжжя : Просвіта, 2004.
3. Баханов К. Лабораторно-практичні роботи у викладанні історії. К.: Генеза, 1996. 208 с.
4. Більшовик України. – 1938. – № 7.
5. Бондаренко Ю. Вивчення художніх творів з проявом «нейтралізованого історизму» // Українська мова і література в школі. – 2007. – № 7 – 8.
6. Борзова Л.П. Ігри під час вивчення нового матеріалу на уроках історії. Викладання історії в школі. – 2000. – № 3.
7. Бухлова Н. Як навчити учня вчитися. – К.: Шкільний світ, 2007.
8. Вагин А. Методика викладання історії в середній школі. – М.: Просвещение, 1968.
9. Вагин А. Художня література у викладанні нової історії. – М.: Просвещение, 1978.
10. Власов В. Яким має бути сучасний урок історії. Історія в школах України. 2008. № 1. С. 15–19.
11. Власов В., Євтушенко Р. Про вивчення навчального курсу «Вступ до історії» у 5 класі загальноосвітніх навчальних закладів України. Історія в школах України. 2005. № 1.
12. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно» /-Харків: КСД, 2022. -512 с.: іл.

13. Гісем О.В , Мартинюк О.О. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 кл. закл. загал. серед. освіти/ -Харків: Видавництво «Ранок», 2018. -240 с. : іл.
14. Гісем О.В , Мартинюк О.О. Історія України (рівень стандарту): підручник для 11 кл. закл. загал. серед. освіти/ -Харків: Видавництво «Ранок», 2019. -288 с. : іл.
15. Голованов С. Нетрадиційні уроки історії з використанням історичних мінівистав. Історія в школах України. 1996. № 1. С. 29–34.
16. Грамозда В.Г. Альтернативи в історії // Викладання історії в школі. – 1991. – № 5.
17. Данько Н. Характерні особливості інтегрованих уроків та уроків з міжпредметними зв'язками. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. “Засоби навчальної та науково-дослідної роботи”. 2010. Вип. 32. С.
18. Інтегроване навчання: тематичний і діяльнісний підходи (Частина 1)
URL: <https://nus.org.ua/articles/integrovane-navchannya-tematichnyj-i-diyalnisnyj-pidhody-chastyna-1/>
19. Зайвий О.Голод: Трагедія // Прапор. – 1989. – № 2.
20. Казанський Д. Воротинцева М. Як Україна втрачала Донбас/- К. видавництво «Чорна гора», 2021.-336 с.
21. Коляда І., Загребельна Н., Порало Н. Історія України (1914 – 1939) в художньо-літературних образах. – К.: Арістей, 2004.
22. Косенко Н. Особливості сприйняття учнями художніх текстів // Дивослово. – 2003. – № 10.
23. Косинка Г. Анкета // Воловець Л.І., Дунаєва О.М. Українська література 11 клас. – Львів: Світ, 1994.

24. Куліш М. Мина Мазайло // Воловець Л.І., Дунаєва О.М. Українська література 11 клас. – Львів: Світ, 1994.
25. Кучинський Р.Г.Заметіль. 1.Курилася доріженька. – Львів: Каменяр, 1991.
26. Маркус В. Сліди на дорозі/- 13-те видання.-2022.-384 с.
27. Мемуари Микити Сергійовича Хрущова// Вопросы истории. – 1990. – № 6.
28. Могорита В. Використання фрагментів художньої літератури на уроках історії // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2011. – №3.
29. Неоголошена війна (Спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932 – 1933 рр.) // Автор-упорядник В.Тимофеев. – Тернопіль: Збруч, 1993.
30. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkolacompressed.pdf>
31. Один із змістових аспектів особистості XXI століття. Дидактика: теорія і практика. Київ : Педагогічна думка, 2018. С. 71–75.
32. Орвелл Джордж 1984. Колгосп тварин. Романи.- Харків: КСД, 2022.- 412 с.
33. Паршаченко П. Художня література на уроках історії // Викладання історії в школі, № 5 – 6, 1992.
34. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. – К.: Генеза, 2005.

35. Савченко М. Вивчаємо історію голокосту – розвиваємо загальнолюдські цінності і толерантність особистості учнів. Дидактика: теорія і практика. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. С. 148–160.
36. Ситченко А. Тенденції розвитку методичної думки про аналіз художнього твору // Українська література в загальноосвітній школі. – 2006. – № 4.
37. Столяров А. Антонович v.s. Сенкевич: два погляди на Хмельниччину
URL: <https://dukrainehistory.wixsite.com/kafedra2019knu>
38. Формування змісту профільного навчання: теоретико-методологічний аспект : кол. монограф. / [авт. кол.: Г. О. Васьківська, В. І. Кизенко, С. В. Косянчук, О. В. Барановська та ін.]. Київ, 2018. 260 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/713853/>
39. Шкляр В. Маруся.- Харків: КСД, 2021.
40. Шкляр В. Чорний ворон. Залишенець. Роман.- Харків: КСД, 2021.- 432 с. : кольор. вкл.

ДОДАТКИ

Додаток А

Роди і жанри літератури			
Роди літератури			
<p>Епос</p> <p>авторська розповідь про події зовнішнього світу (прозова мова)</p>	<p>Лірика</p> <p>розкриває внутрішній світ героя, його почуття, переживання (віршована мова)</p>	<p>Ліро-епічний рід</p> <p>поєднує ознаки лірики і епосу (внутрішній світ + сюжет)</p>	<p>Драма</p> <p>призначена для постановки на сцені. Характери героїв розкриваються через монологи та діалоги</p>
Жанри літератури			
<p>міф, казка, легенда, притча, оповідання, новела, повість, роман</p>	<p>пісня, вірш, ода, гімн, елегія, хоку, танка, катрен, сонет (за тематикою лірика буває: патріотична, громадянська, пейзажна, філософська, любовна)</p>	<p>загадки, приказки, прислів'я, байка, балада, поема історична пісня, дума</p>	<p>комедія, трагедія, драма як жанр, водевіль</p>

<http://svitliteraturu.ucoz.ua>

Таблиця родів і жанрів літератури

Додаток Б

Друга світова війна	
Світ в Другій світовій війні	Україна в роки Другої світової війни
Г. Белль «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...» (показує антигуманність війни, ставлення до неї простого населення, показав скалічені війною душі німецьких хлопчиків, головне направлення людини «жити») Камю «Чума»	О. Довженко «Україна в огні» та «Щоденник» ✓ проблема національної самосвідомості людини й народу; ✓ показ трагедійності тогочасних подій; ✓ життя простої людини на війні і в тилу; ✓ проблема цінності загальнолюдських ідеалів; ✓ колабораціонізм; ✓ відправлення молоді до Німеччини; ✓ жінка на війні.
П. Пікассо, «Життя і смерть»,	Поезія О. Теліги, О.Ольжича (діяльність ОУН) (окупація України німцями)
Ханс Ліска пропагандські плакати про війну	М. Бажан «Клятва», цикл поезії Київські етюди» (Київ в 1943 р.).
Михайла Савицький «Співаючі коні». (білоруський художник, тема: голокост)	П. Загребельний «Думі про невмирущого» (про німецький концтабір)
	Г. Тютюнник «Климко» (дитяча доля в період Другої світової війни) Д. Павличко «Освенцім»
	Картини: М. Приймаченко. «Будь проклята війна» «Тривога», «Біля Бабиного Яру»

Література про другу світову війну

Додаток В

Література про період десталінізації

Додаток Г

Література періоду модернізації